

ΤΕΡΨΙΣ

STUDIES IN MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY
IN HONOUR OF NOTA KOUROU

Edited by

Vicky Vlachou and Anastasia Gadolou

ÉTUDES D'ARCHÉOLOGIE 10

ΤΕΡΨΙΣ

STUDIES IN MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY
IN HONOUR OF NOTA KOUROU

Scientific Committee

Michalis Tiverios, Member of the Academy of Athens, Professor Emeritus of Classical Archaeology, University of Thessaloniki

Vassos Karageorghis, Former Director of Antiquities, Cyprus

Vasilios Lambrinoudakis, Professor Emeritus of Classical Archaeology, University of Athens

Charalampos Kritzas, Director Emeritus, Hellenic Ministry of Culture and Sports

Anna A. Lemos, Professor Emerita of Classical Archaeology, University of Athens

Evangelia Simantoni-Bournia, Professor Emerita of Classical Archaeology, University of Athens

Editor

CRéA-Patrimoine

© Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CRéA-Patrimoine)

Université libre de Bruxelles

50, av. F.D. Roosevelt | CP 175

B-1050 Bruxelles

crea@ulb.ac.be

<http://crea.ulb.ac.be>

ISBN: 9789461360649

Printed by Le Livre Timperman

Layout: Nathalie Bloch (CRéA-Patrimoine)

Detail of sphinx panel: Krater from Mavriki. Aigion Museum no 801

This volume is published with the financial support of the A.G. Leventis Foundation, the Université libre de Bruxelles (ULB), the Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CRéA-Patrimoine) and the Cultural Foundation of Tinos.

Cover

Attic Late Geometric II skyphos (Athens NAM 784), from the Dipylon Grave 7. Workshop of Athens 894. Reproduced after permission of the National Archaeological Museum of Athens. © Hellenic Ministry of Culture and Sports / Archaeological Receipts Fund. Drawing by Vicky Vlachou.

ΤΕΡΨΙΣ

STUDIES IN MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY
IN HONOUR OF NOTA KOUROU

Edited by

Vicky Vlachou and Anastasia Gadolou

Brussels
CReA-Patrimoine

2017

Nota Kourou and Thanasis Kouros at Aghia Moni (Paphos), in front of the Cypro-Syllabic script of the 4th century BC mentioning the Paphian king Neoklis.
Photo by Maria Iacovou.

CONTENTS

TABULA GRATULATORIA	9
FOREWORD Athena Tsingarida	11
ABBREVIATIONS	13
INTRODUCTION Vicky Vlachou and Anastasia Gadolou	17
LIST OF PUBLICATIONS BY NOTA KOUROU Evangelia Simantoni-Bournia	21
I. POTTERY STUDIES	
PRODUCTION AND WORKSHOPS	27
An Athenian Middle Geometric II krater from the Athenian Agora and the potter who painted it John K. Papadopoulos	29
A new Geometric pitcher from the Workshop of Athens 897 Maria Pipili	39
Δύο κρατήρες πρώιμων ιστορικών χρόνων από την Αχαΐα. Εκφράσεις κοινωνικής διαφοροποίησης και εδραίωσης της συλλογικής ταυτότητας, στη διάρκεια του 8ου αιώνα π.Χ. Αναστασία Γκαδόλου	47
Κεραμικοί πειραματισμοί στη Ρόδο των Ύστερων Γεωμετρικών και Υπογεωμετρικών χρόνων: ερυθρόχριστα αγγεία με κύκλους και κυματοειδείς γραμμές Γιώργος Μπουρογιάννης	61
Κρατηρόσχημος νησιωτικός σκύφος με γραμμική διακόσμηση από τη Μύκονο Φωτεινή Ζαφειροπούλου	71
The Sphinx Painter and his Workshop Kees Neeft	75
Deux fragments d'une coupe florale au musée de Thasos Jacques Perreault	91
Aspects of pottery production and circulation in the Early Iron Age Cypriot polities: considering the evidence of the Salamis workshops Anna Georgiadou	99
Notes on ceramic production during the Early Cypro-Geometric period at Palaepaphos Vassos Karageorghis	113
“Black”, a tale of two pigments in Cyprus. The chemistry of decoration and the Late Cypriot III – Cypro-Geometric pottery production Eleni Aloupi-Siotis and Anna Lekka	121
IMAGE AND CONTEXT	145
Aspects of pictorialism and symbolism in Early Bronze Age Cyclades: a “frying pan” with longboat depiction from the new excavations at Chalandriani in Syros Marisa Marthari	147
« Sacrifice en image » au début de l’histoire grecque : retour sur une hydrie érétrienne Sandrine Huber	161

Quadrupeds on relief pottery of the Aegean Evangelia Simantoni-Bournia	177
Pottery made to impress: oversized vessels for funerary rituals. A view from Geometric Attica and beyond Vicky Vlachou	191
Υψηλόποδες κάνθαροι. Ένα τελετουργικό σκεύος Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα	209
Une <i>Löwenschale</i> à Mégara Hyblaea (Sicile) Antoine Hermary	221
Fun and games at the symposium: a corinthian <i>thauma</i> in Brussels Dyfri Williams and Natacha Massar	229
A newly discovered funerary <i>pinax</i> from the Athenian Kerameikos Leonidas Bournias	247

II. ΤΟΡΟΙ

Μυκηναϊκοί οικισμοί στο Σαρωνικό κατά τη μετανακτορική περίοδο Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα	263
Hephestia (Lemnos) in the Early Iron Age. Some considerations Emanuele Greco	277
Terres cuites architecturales de Ténos des époques archaïque et classique Marie-Françoise Billot	285
Νεότερα για τα ιερά της αρχαίας πόλης της Κύθνου Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν	303
Ο τύμβος της Λαόνας στην Παλαιπαφο. Από την αναγνώριση στη μέθοδο διερεύνησης Μαρία Ιακώβου	317
Τοπογραφία της Ρωμαϊκής Εύβοιας Παύλος Καρβώνης	331

III. THE AEGEAN AND THE MEDITERRANEAN

One more Aigyptiakon from Lefkandi - The bronze jug from Toumba, tomb 47.18 Hartmut Matthäus	349
Euboean imports in the Geometric necropolis of Ialysos Matteo D'Acunto	359
Ceramics, cultural interconnections and influences on Naxos Xenia Charalambidou	375
Some horses from Sicilian Naxos Maria Costanza Lentini	393
The Aegean between East and West Bruno d'Agostino	401
Εισαγμένη κεραμική στο Θερμαϊκό κόλπο και την Ιβηρική χερσόνησο – αργανθώνιος (Παρατηρήσεις στο πρώιμο εμπόριο κεραμικής) Μιχάλης Τιβέριος	419
La présence phénicienne en Grèce Christina Ioannou	435
Το ακρόπρωρο από τα Προϊστορικά στα Αρχαϊκά χρόνια Πέτρος Θέμελης	447

IV. ARCHAEOLOGICAL APPROACHES TO CULT AND RITUALS

Domestic, communal and public cult in Dark Age Greece: some interpretative issues Oliver Pilz	459
Social outcasts in Early Iron Age Naxos? Karl Reber	473
Breaking and burning the sphinx Giorgos Papasavvas	481
Offerings to a goddess Irene S. Lemos	500
Παραστασιακές πρακτικές και κοινωνική οργάνωση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου: Η περίπτωση της Αττικής και της Κρήτης Μανόλης Μικράκης	511
The musician, the dancer and the priest: readdressing Cypro-Archaic ritual Anastasia Leriou	525

V. WRITING ON ARTIFACTS

Πήλινη Πρωτοκυκλαδική σφραγίδα από τη Γρόττα της Νάξου Συμβολή στην «ανάγνωση» των σφραγίδων της 3ης χιλιετίας π.Χ. Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος	543
‘Ενεπίγραφο αλιευτικό βάρος των Γεωμετρικών χρόνων’ ή μήπως όχι; Πάνος Βαλαβάνης	561
Writing for friends: Vathy 232 revisited Catherine Morgan	567
Γραμματικά εκπώματα, ερωτικές παγίδες Χαράλαμπος Κριτζάς	579

ABOUT THE CONTRIBUTORS	589

TABULA GRATULATORIA

Christina Avronidaki
Christos Boulotis
Alexander Cambitoglou
Panagiotis Chatzidakis
Francis Croissant
Rolland Étienne
Alexandra Karetsou
Vasilios Lambrinouidakis
Ageliki Lebessi
Anna A. Lemos
Nassi Malagardis
Sarah P. Morris
Alcestis Papademetriou
Francis Prost
Katerina Romiopoulou
Nicolaos Chr. Stampolidis
Konstantinos Tsakos
Athena Tsingarida
Olga Tzachou-Alexandri
Didier Viviers
Evangelos Vivliodetis
Eleni Zimi

FORWARD

Athena Tsingarida

It is a great pleasure to welcome this volume in honour of Nota Kourou in the archaeological series of the Centre of Archaeological Research and Culture Heritage (CReA-Patrimoine) of the Université libre de Bruxelles. The publication in the collection of the CReA-Patrimoine reflects the warm and fruitful relationship built up between the Centre, Nota and several of her former students since several years.

I first met Nota when she came at ULB as an invited Professor at the International Chair of Greek Archaeology Eleni Hatzivassiliou. During her lively stay in Brussels, she inspired with her enthusiasm and deep knowledge of Early Iron Age Aegean and the Mediterranean a large audience of students and scholars. On a personal level, I discovered, beyond the well acknowledged expert in Greek archaeology, a person of great kindness, deep sensitivity and generosity.

The preparation of this volume was undertaken by Anastasia Gadolou and Vicky Vlachou, helped by many colleagues. Both Anastasia and Vicky are known in Brussels. While still a curator at the National Museum of Athens, Anastasia delivered a lecture at ULB in the frame of our International seminars on Pottery studies in a session organized with the collaboration of our colleagues from the Museum, specialists in the field of ancient ceramics. Vicky joined the CReA-Patrimoine in 2012 in the frame of a postdoctoral project (European

Social Fund) undertaken in collaboration with the University of Athens and Nota Kourou. She is now a post-doctoral research fellow of the Belgian National Research Fund (FNRS) at ULB and shares with us her sound knowledge of Early Iron Age pottery and her lively energy.

I would like to thank both Anastasia and Vicky along with all contributors for achieving their task within a tight schedule. The essays reflect the wide-ranging fields of expertise of Nota extending from Aegean Greece to the Mediterranean World. The editors brought into light a significant scholarly publication that goes far beyond a simple tribute. The important number of papers written by former students, now colleagues, further illustrates the strong ties built by a talented professor who combined human and teaching qualities. The result is a moving token of respect, gratitude and friendship dedicated to Nota.

On façonne les plantes par la culture, et les hommes par l'éducation. ... Nous naissons faibles, nous avons besoin de force ; nous naissons dépourvus de tout, nous avons besoin d'assistance, nous naissons stupides, nous avons besoin de jugement. Tout ce que nous n'avons pas à notre naissance, et dont nous avons besoin étant grands, nous est donné par l'éducation.

Jean Jacques Rousseau
Émile ou de l'Éducation, extrait

ABBREVIATIONS

ABBREVIATIONS OF JOURNALS

AAA – Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ Α/Β – Αρχαιολογικόν Δελτίον (Α = Μελέτες, Β = Χρονικά)

ΑΕ – Αρχαιολογική Εφημερίς

ΑΕΘΣΕ – Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας

ΑΕΜΘ – Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη

ΑνθρΑρχΧρον – Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά

ΑρχΕυβΜελ – Αρχειον Ευβοϊκών Μελετών

Εγνατία – Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΕΕΦΣΠΘ – Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΕλλΚερ – Πρακτικά Επιστημονικών Συναντήσεων για την Ελληνιστική Κεραμική

ΕπετΚυκλΜελ – Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών

Έργον Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΚυπΣπουδ – Κυπριακά Σπουδαί

Μακεδονικά – Μακεδονικά. Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών

ΠΑΑ – Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών

ΠΑΕ – Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

AAIA Bulletin – The Australian Archaeological Institute at Athens Bulletin

ActaArch – Acta Archaeologica (Copenhagen)

ActaAth – Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae) (formerly SkrAth)

ActaHyp – Acta Hyperborea. Danish Studies in Classical Archaeology

Aegaeum – Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège

AIONArch – Annali dell'Istituto universitario orientali di Napoli. Dipartimento di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico. Sezione di archeologia e storia antica

AntW – Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte

AJA – American Journal of Archaeology

AJP – American Journal of Philology

AM – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung

AnnArchStAnt – Annali del Seminario di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico: Sezione di archeologia e storia antica

AntCl – L'Antiquité classique

AntK – Antike Kunst

Antiquity – Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology

AnzWien – Anzeiger: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse

AR – Archaeological Reports

Archaeology – Archaeology Magazine

ArchDelt – Archaiologikon Deltion

ArchEph – Archaiologike Ephemeris

ArchEspArq – Archivo Español de Arqueología

ASAtene – Annuario de la Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente

AttiMGrecia – Atti e memorie della Società Magna Grecia

BAAL – Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises

BABesch – Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology

BANEA – British Association for Near Eastern Archaeology

BAR IS – British Archaeological Reports, International Series

BASOR – Bulletin of the American Schools of Oriental Research

BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique

BdA – Bollettino d'Arte

BÉFAR – Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome

BICS – Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London

BMMA – Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York

BMusHongr – Bulletin du Musée hongrois des beaux-arts

- BSA – *The Annual of the British School at Athens*
- CahByrsa – *Cahiers de Byrsa*
- CAJ – *Cambridge Archaeological Journal*
- CCEC – *Centre d'Études Chypriotes - Cahier*
- CCJB – *Cahiers du Centre Jean Bérard*
- ClAnt – *Classical Antiquity*
- ClBull – *The Classical Bulletin*
- CQ – *Classical Quarterly*
- CR – *Classical Review*
- CRAI – *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (Paris)*
- CretChron – *Kretika chronika: Keimena kai meletai tes kretikes istorias*
- Eirene – *Eirene: Studia graeca et latina*
- Enalia – *Ενάλια*
- Glotta – *Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache*
- Gnomon – *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*
- GRBS – *Greek, Roman and Byzantine Studies*
- HASB – *Hefte des Archäologischen Seminars Bern*
- Hesperia – *Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
- Horos – *Ώρος. Ένα Αρχαιογνωστικό Περιοδικό*
- IJNA – *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*
- IstMitt – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Istanbul Mitteilungen*
- JaarbAkAmst – *Jaarboek van de Akademie te Amsterdam*
- JanthArch – *Journal of Anthropological Archaeology*
- JAOS – *Journal of the American Oriental Society*
- JAS – *Journal of Archaeological Science*
- JdI – *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
- JHS – *The Journal of Hellenic Studies*
- JIAN – *Journal internationale d'archéologie numismatique*
- JMA – *Journal of Mediterranean Archaeology*
- JRA – *Journal of Roman Archaeology*
- JRAI – *Journal of the Royal Anthropological Institute*
- KADMOS – *Zeitschrift für vor-und frühgriechische Epigraphik*
- Kernos – *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
- MarbWPr – *Marburger Winckelmann-Programm*
- MarM – *The Mariner's Mirror*
- MB – *Madriider Beiträge*
- MededRom – *Mededeelingen van het Nederl. Historisch Instituut te Rome*
- MeditArch – *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
- MÉFRA – *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*
- Minos – *Minos. Revista di filologia egea*
- MM – *Madriider Mitteilungen*
- MMJ – *Metropolitan Museum Journal*
- Mnemosyne – *Mnemosyne. A Journal of Classical Studies*
- MonAnt – *Monumenti antichi*
- MonPiot – *Monuments et Mémoires Fondation E. Piot*
- NSc – *Notizie degli scavi di antichità*
- OAI – *Österreichisches Archäologisches Institut*
- OlForsch – *Olympische Forschungen*
- OMRO – *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheiden te Leiden*
- OpArch – *Opuscula archaeologica*
- OpAth – *Opuscula Atheniensia*
- OpAthRom – *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*
- OpRom – *Opuscula Romana*
- PACT – *Pact. Revue du groupe européen d'études pour les techniques physiques, chimiques et mathématiques appliquées à l'archéologie*
- Pallas – *Pallas. Revue d'études antiques*
- Pharos – *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
- Prakt – *Praktika tes en Athenais Archaialogikis Etaireias*
- ProcAmPhilSoc – *Proceedings of the American Philosophical Society*
- PP – *La parola del passato*
- RA – *Revue archéologique*
- RB – *Revue Biblique*
- RBPhH – *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*
- RdA – *Rivista di Archeologia*
- RDAC – *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
- REA – *Revue des Études Anciennes*

REG – *Revue des Études Grecques*
 REJ – *Revue d'Études Juives*
 RendLinc – *Rendiconti dell'Accademia nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*
 RM – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
 RStFen – *Rivista di Studi fenici*
 SIMA – *Studies in Mediterranean Archaeology*
 SIMA-PB – *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature: Pocketbook*
 SMEA – *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*
 StEtr – *Studi Etruschi*
 StTroica – *Studia Troica*
 Talanta – *Talanta. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*
 TelAviv – *Tel Aviv: Journal of the Tel Aviv University, Institute of Archaeology*
 TMO – *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée*
 Topoi – *Topoi. Berlin Studies of the Ancient World*
 WorldArch – *World Archaeology*
 WS – *Wiener Studien*
 ZÄS – *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*
 Zephyrus – *Zephyrus. Revista de prehistoria y arqueología*
 ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ABBREVIATIONS OF EXCAVATION SERIES AND REFERENCE WORKS

Agora – *The Athenian Agora*
 Alt-Paphos – *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Zypern*
 ArchHom – F. Matz and H.G. Buchholz (eds), *Archaeologia Homerica* (Göttingen 1967–)
 CEG – P. Hansen, *Carmina epigraphica Graeca saeculorum VIII-V a. Chr. n.*, Berlin and New York, 1983.
 CIG – A. Boeckh et al., *Corpus inscriptionum graecarum*, Berlin 1828-1877.
 CIL – *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin 1893-
 CIS – *Corpus Inscriptionum Semiticarum*
 CMS – *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
 COS – W. W. Hallo and K. L. Younger Jr. (eds), *The Context of Scripture*, 3 vols, Leiden - New York - Köln 1997-2002.

ClRh – *Clara Rhodos*
 CVA – *Corpus Vasorum Antiquorum*, Paris 1923-
 DarSag – Ch. Daremberg and E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Paris 1873-1919.
 Délos – *Exploration archéologique de Délos faite par l'École française d'Athènes*
 EAA – *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale I–VII* (1958-1966)
 EG – M. Guarducci, *Epigrafia greca I* (1967), *II* (1969), *III* (1974), *IV* (1978), Roma.
 Eretria – *Eretria. Fouilles et recherches*
 FGrHist – F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin 1923-
 ICS – O. Masson, *Inscriptions chypriotes syllabiques*, Paris, 1961, réédition avec compléments, 1983.
 IG – *Inscriptiones graecae*, Berlin 1895-
 Isthmia – *Isthmia. Excavations by the University of Chicago under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens*
 Kerameikos – *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen*
 LGPN – P. M. Fraser και E. Matthews (eds), *A Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford 1987-
 LGPN IV – P. M. Fraser και E. Matthews (eds), *A Lexicon of Greek Personal Names IV (Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea)*, Oxford 2005.
 LSAG2 – L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece, (revised edition by A. W. Johnston)*, Oxford 1990.
 LSCG – F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques, Paris 1969 [École française d'Athènes, Travaux et mémoires 18]*.
 Olforsch – *Olympische Forschungen*
 PBF – *Prähistorische Bronzefunde*
 RE – A. Pauly και G. Wissowa, *Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, 1893-1978.
 RES – *Répertoire d'Epigraphie Sémitique*, Paris 1900-1905.
 SEG – *Supplementum epigraphicum graecum*, Leiden 1923-
 SwCyprusExp – *The Swedish Cyprus Expedition*
 Tarsus – *Excavations at Gözli Kule, Tarsus*
 ThesCRA – *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*

INTRODUCTION

Vicky Vlachou and Anastasia Gadolou

*Μνημοσύνης δ' ἑξαῦτις ἐράσσατο καλλικόμοιο,
ἐξ ἧς οἱ Μοῦσαι χρυσάμπυκες ἐξεγένοντο
ἐννέα, τῆσιν ἄδον θαλίαι καὶ τέρψις ἀοιδῆς.
Hesiod, *Theogony* 915-7*

The present collective volume is offered in honour of Nota Kourou, in celebration of her distinguished academic contribution to the archaeology of the Early Iron Age Aegean and the Mediterranean. Nota Kourou received her BA in Art History and Classical Archaeology at the University of Athens and then her MA and DPhil in Classical Archaeology at Oxford University, Somerville College. She served at the Department of Archaeology of the University of Athens for more than thirty-five years until her retirement in 2012. As a visiting professor, she has lectured at the Université de Lausanne, University of Bern, University of Geneva, Université de Fribourg, Sorbonne, Paris I and the École Pratiques des Hautes Études, Università degli Studi di Milano, Università Orientale di Napoli, Università di Firenze, Johannes Gutenberg Universität Mainz, University of Cyprus and the American University of Beirut. As an Onassis Scholar in 2005, she lectured in a number of Universities in the U.S.A. (New York, Columbia University; Austin, University of Texas; Tampa, South Florida University; Columbia, University of Missouri). As the 2005 AAIA Visiting Professor, she lectured in Universities in Australia (Sydney, University of Sydney and Macquarie University, Brisbane, The University of Queensland, Armidale, The University of New England, Newcastle, the University of Newcastle).

Throughout her academic carrier, she has been engaged in a variety of scholarly subjects, tackling crucial problems of the Early Iron Age and attempting to get answers to issues related to the Aegean and the wider Mediterranean area. She started with **iconography** under the wise guidance of N. M. Kontoleon and later of Sir John Boardman. Even then, the focus of her research was always on the social background and the relations between

the Aegean and Eastern Mediterranean, as implied by iconography. Following her doctoral dissertation on Sphinxes and the relevant *LIMC* articles, she produced a number of studies highlighting issues of Early Orientalizing Greek art and its possible Cypriot and Near Eastern sources of inspiration. As a confessed admirer of J. N. Coldstream's work, she frequently focused on **pottery**, producing a number of studies on crucial ceramic issues of several classes of Geometric pottery. With her publication of the Aigion crater in 1979, she succeeded in defining a new Orientalizing phase in the evolution of the Thapsos class vases still unparalleled and barely known in Greece, but well attested by then in Sicily and Italy. The identification of an Attic workshop of small handmade vases in the tradition of the "Argive Monochrome Ware" in 1987, followed by an investigation of their function and distribution in later articles, remains an important addition to the study of handmade wares. Her monograph on the Southern cemetery of Naxos and its pottery in 1999 constitutes a major contribution to Cycladic studies: it provides a stable base for the study of Naxian ceramic workshops of the Middle Geometric period. The identification of a local Naxian workshop closely following the Cesnola Painter in an earlier study had given new directions not only in the study of that workshop, but also to matters of contacts between islands or painters. Her CVA for the Attic Geometric amphorae in the Athens, National Museum in 2002 offers a complete account of the shape's typology and evolution in the Early Iron Age. A number of smaller studies on particular classes of Attic Geometric amphorae made earlier or later have identified several Athenian Geometric workshops and have concentrated on their distribution, and

consequently on Athenian contacts, all over the Aegean and beyond.

In several of these studies, she turned to science to investigate the provenance of ceramic wares at a time when not everyone thought it a useful or sound approach. She retains to the present her confidence in the validity of **scientific investigation**, as is demonstrated in two large joint projects with Vassos Karageorghis and others, one on limestone figurines published in 2002, and another on clay figurines that appeared in 2009. Through a number of other studies, she has contributed considerably to the study of clay figurines, their typology, iconography or their function and symbolism. She started in 1994 with a joint study of Cretan clay figurines from Patsos and continued with various classes of Cypriot and Aegean figurines, putting an emphasis on the question of continuity-discontinuity with the Bronze Age past and the interplay between the Aegean and Eastern Mediterranean.

This approach has led her to **issues of contact between the Aegean and the Eastern or Western Mediterranean**. Here she has deliberated at length on the importance of Cypriot trade during the transitional years of the so-called “Dark Ages” and the resulting close contacts with the Aegean. Phoenician presence in the Aegean had its place too in her studies: a number of joint investigations have identified Phoenician *cippi* in Crete and elsewhere, with special weight being given to a Cypro-Phoenician presence in Crete, Rhodes and elsewhere in the Aegean.

Her field work on Tenos has contributed greatly to our knowledge of early Tenian and Cycladic society with the identification and discussion of the Cyclopean wall at Xobourgo and the small sacred pyre in front of it, named the “Pro-cyclopean sanctuary”. A re-study of the building identified as the Thesmophorion and its comparison with the Pro-cyclopean sanctuary constitutes a principal contribution to our understanding of the evolution of open-air shrines of the early Cyclades. The large numbers of undergraduate and postgraduate students that have participated in her excavations brings us back full-circle to her University career, which is closely linked to the creation of the pottery collection and mainly the Cypriot Collection at the University Museum in Athens. Nota has been an enthusiastic teacher and to use a favorite expression

of hers she has been *happy to have a large number of excellent students now serving in the Archaeological Service or teaching at various Universities all over the globe*.

In preparing this volume – as a surprise to Nota – we had to confine our invitation to a much smaller number of contributors than we – and no doubt she – would have liked to. As it would have been impracticable from the point of view of publication to produce a volume even heavier than this one, we would like here to apologize to anyone who feels unjustly left out. Over forty former doctoral students – many of them now leading academics in their own right, colleagues and friends have contributed papers on topics that relate to the diverse fields of interests Nota has pursued. The invited authors were not asked to address specific research questions, but rather to contribute research topics they wanted to present in honour of Nota. These are organized in five parts, embracing pottery studies and topography, interconnections in the Aegean and the Mediterranean, archaeological approaches to cult and rituals and epigraphy. Each section focuses on more than one concern in the study of early societies, presenting and discussing fresh interpretations and new ideas based on old and new material alike. From Early Cycladic Naxos, through the Early Iron Age Mediterranean and Archaic Aegean to Roman Euboea, the key theme running through the different approaches of every contributor is the understanding of ancient societies, highlighting the dynamics in studying aspects of the archaeology of the wider Mediterranean region.

Pottery studies lay emphasis on the production of ancient ceramics and thus the work of potters and painters, and equally on the iconography and the relation between image and use in different contexts. The papers of the first section approach issues of pottery workshops from different aspects and try to answer distinct questions. Stylistic analysis offers the appropriate framework in tracing the work of single potters or workshops active in Attica (J. K. Papadopoulou, M. Pipili), in Corinth (K. Neeft), in the Cyclades (Ph. Zapheirou), and equally on Cyprus, as demonstrated by the cases of Salamis (A. Georgiadou) and Palaepaphos (V. Karageorghis). Scientific investigation has proven a powerful tool for approaching and understanding craft production and highlighting factors that leave

little trace in the archaeological record (E. Aloupi and A. Lekka). Shape and decoration strongly depend on the influences exerted by the varied population groups that produced and used them. In this way, stylistic changes and the circulation of specific pottery types eventually lead us to a better understanding of social and cultural transformations (A. Gadolou, G. Bourogiannis, J. Perreault). In the second part of the first section, contextual approaches are extended to pottery studies, dealing with cult and rituals in sanctuaries (S. Huber, L. Palaiokrassa-Kopitsa), with funerary rituals and mortuary expressions (M. Marthari, V. Vlachou, L. Bournias), and convivial drinking at the symposion (D. Williams and N. Massar). The two papers by E. Simantoni-Bournia and A. Hermary provide the necessary framework for mapping established routes of communication between the Aegean, Crete and the Sicilian coast and identify cultural entanglements one with another.

The second section of this volume brings together six papers that offer a comprehensive synthesis of the evidence from six distinct regions: the Saronic Gulf (N. Polychronakou-Sgouritsa), Hephestia on Lemnos (E. Greco), the Cycladic islands of Kythnos (A. Mazarakis Ainian) and Tenos (M.-F. Billot), Laona at Palaepaphos (M. Iacovou) and Euboea (P. Karvonis). Each paper presents an attempt to recreate the historical background, dating as early as the Post-palatial period, through the Early Iron Age, Archaic and Classical periods and up until the Roman occupation. In the third section, eight contributions deal with issues of mobility and interaction between the Aegean and the Mediterranean, an area where Nota Kourou has contributed significant studies. The discussion of imports and exports of pottery, metal vessels and various artefacts (H. Matthäus, M. D'Acunto, B. d'Agostino, M. Tiverios) constitutes an effective path for tracing patterns of interaction, alongside maritime trade. The resultant transmission of ideas in the local craft productions (X. Charalambidou, M.-C. Lentini) further underlines the operating networks and the dynamics that shaped them. The activity of the Phoenicians in this process cannot be neglected, as it has been argued by N. Kourou and is discussed in this volume by Ch. Ioannou. The contribution of P. Themelis brings us to an issue closely linked with navigating in the Mediterranean, that of the history of the ship emblems (ακρόπρωρα, ακροστόλια).

The past decades have seen the rise of interest in approaches to cult and rituals through archaeological finds. In the fourth section, six papers introduce new approaches in ritual studies from an archaeological perspective. Domestic (O. Pilz), funerary (K. Reber) and cultic (G. Papasavvas, I. S. Lemos) contexts provide the necessary framework for tracing ritual activity. The two papers that conclude this section underline the performative aspect of rituals (M. Mikrakis, A. Leriou) in the artistic expression of both the Aegean and Cyprus. The idea running through the final section of this volume is neatly summarized in the title of C. Morgan's contribution, "Writing for Friends". This section introduces new interpretations of an 8th-century Euboean *graffito* from Oropos (P. Valavanis) and the earliest Achaian *dipinto* in the form of a metrical text placed on an oinochoe (C. Morgan). Preliterate Aegean seals of the 3rd millennium BC (A. Vlachopoulos) were incorporated in this section for their capacity to act as an early form of communication and understanding. In the last contribution of this volume, Ch. Kritzas explores the symbolic value of some archaic graffiti in linking the dangers of wine consumption to erotic desire.

Although different issues and problems are addressed by all the authors in this volume, most of the papers refer to or are inspired by Nota's papers and lectures, all gathered in a volume that we hope will inspire *Terpsis* and stimulate the mind of the readers in different ways. We would like to express our gratitude to all the contributors to this volume for their willingness to accept our invitation, for being discreet in not revealing anything to Nota and for their congenial co-operation during its publication processes. We are grateful to the scientific committee for reviewing all papers included in this volume and for their unflinching and positive response to any difficulties that arose throughout. Many thanks are due to Dr. Helena Vlachogianni and Dr. Don Evelyn for their valuable assistance with the language editing of the Greek and English papers. Equally, to Dr. Maria Chidiroglou, responsible for the photographic archives of the National Archaeological Museum at Athens, for providing the photograph of the Attic skyphos (inv. 784), which is illustrated on the cover and for all the photographs of artefacts included in this book that are stored in the National Archaeological Museum. Our thanks are most certainly due to

Nathalie Bloch (CREA-Patrimoine) for so nicely and efficiently producing this heavy tome.

We were fortunate to have the assistance of a colleague and long-time friend of Nota and Thanasis to prepare a detailed and comprehensive list of Nota's own publications, from 1971 to the present. We thank Evangelia Simantoni-Bournia for the eagerness with which she accepted and for producing the list of publications that follows and concludes our introduction. We are extremely grateful to the A. G. Leventis Foundation, the Université libre de Bruxelles (ULB), the Cultural Foundation of Tinos (ITHII) and the two anonymous financial supporters for so generously undertaking all the costs of this publication. We would like to express our gratitude to the Pro-

Rector of the Université libre de Bruxelles, Prof. Didier Vidiers and the co-directors of the CREA-Patrimoine (Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine), Prof. Athena Tsingarida and Prof. Sébastien Clerbois for accepting the present volume in the series of the *Études d'archéologie* and for providing valuable assistance throughout the preparation of the volume.

Three generations of pupils and colleagues have been inspired and influenced by Nota's own scholarship, kindness and readiness to help and advise. We consider this volume as a symbol of our great appreciation of her as our teacher, our friend and our colleague. Nota remains intensively active in research, fieldwork and a voracious reader: we hope that *Terpsis* will be enjoyed!

PUBLICATIONS BY NOTA KOUROU

Books

1. Bosana-Kourou, P., *The Sphinx in Early Archaic Greek Art*, Phd thesis, University of Oxford 1979 (in an electronic form in the Bodleian Library, Oxford).
2. Ανασκαφές Νάξου. Το νότιο νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Έρευνες των ετών 1931-1939, Athens 1999 [Vivliotheke tes en Athenais Archaialogikes Hetaireias 193].
3. with V. Karageorghis, Y. Maniatis, K. Polikreti, Y. Bassiakos and C. Xenophontos, *Limestone statuettes of Cypriote type found in the Aegean. Provenance Studies*, Nicosia 2002.
4. CVA, Greece Fasc. 8, Athens National Museum Fasc. 5, Athens 2002.
5. with V. Karageorghis, V. Kilikoglou, M. D. Glascock, J. Karageorghis and P. Marantidou, *Terracotta statues and figurines of Cypriote type found in the Aegean. Provenance studies*, Nicosia 2009.
6. with R. Étienne and E. Simantoni-Bournia, *H αρχαία Τήνος*, Athens 2013.
7. with E. Simantoni-Bournia, A. A. Lemos and L. G. Mendoni (eds), *Αμύμονα Έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Athens 2007 [Archaiognosia 5].
15. 'Local Naxian workshops and the import-export pottery trade of the island in the Geometric period', in H. A. G. Brijder (ed.), *Ancient Greek and related pottery. Proceedings of the international vase symposium, Amsterdam 12 - 15 April 1984*, Amsterdam 1984, 107-112 [Allard Pierson Series 5].
16. with R. Jones, 'Κυκλαδική Κεραμική στην Γεωμετρική και Ανατολιζούσα Εποχή', *Ανθρωπολογικά* 6 (1984), 62-63.
17. 'Musical procession scenes in early Greek art. Their Oriental and Cypriote models', in T. Παπαδόπουλος (ed.), *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 20-25 Απριλίου 1982*, 1, Nicosia 1985, 415-422.
18. 'Διεπιστημονική αντιμετώπιση της κεραμικής και ηλεκτρονικοί υπολογιστές', in Ministry of Culture (ed.), *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, Α'*, Athens 1985, 350-356.
19. with G. Alevras and S. Kalorissi, 'Ανασκαφή στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλασάρνα) της Κω', *ArchEph* 1985, 1-18.
20. 'Ρόα Γλυκεία. Γύρω από τα πήλινα ομοιώματα ροδιού του 8ου και του 7ου π.Χ. αι.', in *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, 1-2, Heracleion 1987, 101-116.
21. 'À propos de quelques ateliers de céramique fine, non tournée du type « Argien monochrome »', *BCH* 111 (1987), 31-53.
22. 'Αργίτες, Κορίνθιοι ή Ελευσίνιοι (;) Γύρω από ένα κεραμικό εργαστήριο του τύπου των αργίτικων μονόχρωμων', in A. Gritsopoulos (ed.), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, 1-2, Athens 1987-88, 56-62 [Πελοποννησιακά Suppl. 13].

University Handbooks

8. *Η Μεταλλοτεχνία της Γεωμετρικής Περιόδου*, Athens 1980.
9. *Οικισμοί και Ιερά των Πρωίμων Ιστορικών Χρόνων*, Athens 1985.

Articles

10. 'Έρυθρόμορφος λήκυθος εξ Αθηνών', *AAA* IV (1971), 255-262.
11. 'Ταφικό σύνολο από την περιοχή Αιγίου', in V. Lambrinouidakis (ed.), *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Athens 1980, 303-317.
12. with A. P. Grimanis, M. Vassilaki-Grimani, S. Fillipakis and N. Yalouris, 'Μελέτη κεραμικού υλικού του κρατήρα του Αιγίου, Πρωτοκορινθιακών οστράκων και οστράκων τύπου Θάψου', in V. Lambrinouidakis (ed.), *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Athens 1980, 318-320.
13. with A. P. Grimanis, S. E. Filippakis, B. Perdikatsis, M. Vassilaki-Grimani και N. Yalouris, 'Neutron Activation and X-ray Analysis of Thapsos Class Vases. An Attempt to Identify their Origin', *JAS* 7 (1980), 227-239.
14. 'Some problems concerning the origin and the dating of the Thapsos class vases', *ASAtene* 61 (1983), 257-269.
23. 'Handmade pottery and trade. The case of the 'Argive monochrome' ware', in J. Christiansen, T. Melander (eds), *Proceedings of the 3rd Symposium of Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen August 31 - September 4, 1987*, Copenhagen 1988, 314-324.
24. with A. Grimanis, A. Katsanos, V. Kilikoglou, Y. Maniatis, D. Panakleridou and M. Grimanis, 'An Interdisciplinary Approach of Geometric Pottery from Naxos. Provenance and Technological Studies', in Y. Maniatis (ed.), *Archaeometry*, Athens 1989, 169-175.
25. 'Ευβοία και Ανατολική Μεσόγειος στις αρχές της πρώτης χιλιετίας (ή το προοίμιο της εμφάνισης του ελληνικού αλφαβήτου)', *ΑρχΕυβΜελ* 29 (1990-1991), 237-280.
26. 'Aegean Orientalizing versus Oriental art. The evidence of monsters', in V. Karageorghis (ed.), *The civilizations of the Aegean and their diffusion in Cyprus and the eastern Mediterranean, 2000-*

- 600 BC. *Proceedings of an international symposium, Larnaca 18-24 September 1989*, Larnaca 1991, 111-123.
27. 'À propos d'un atelier géométrique naxien', in F. Blondé and J. Y. Perreault (eds), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique. Actes de la table ronde organisée à l'École Française d'Athènes, 2 et 3 octobre 1987*, Paris 1992, 131-143.
 28. 'Η Ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο και την Μεσόγειο κατά την Γεωμετρική Εποχή', in I. K. Probonas and E. Psarras (eds), *Η Νάξος διά μέσων των αιώνων. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Ναξιακού Συνεδρίου, Φιλώτι 1992*, Athens 1994, 263-330.
 29. 'Sceptres and maces in Cyprus before, during and immediately after the 11th century', in V. Karageorghis (ed.), *Cyprus in the 11th century B.C. Proceedings of the international symposium, Nicosia 30 - 31 October 1993*, Nicosia 1994, 203-226.
 30. 'Corinthian wares and the West', in T. Hackens (ed.), *Ancient and traditional ceramics. Céramiques anciennes et traditionnelles. Seminar held at the European University Centre for Cultural Heritage, Ravello, march 19-24, 1990*, Strasbourg 1994, 27-53 [PACT 40].
 31. with A. Karetsou, 'Το Ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πάτσο Αμαρίου', in L. Rocchetti (ed.), *Sybrita. La valle di Amari fra Bronzo e Ferro*, 1, Roma 1994, 81-157 [Incunabula Graeca 96].
 32. 'Ανασκαφές στο Ξώμπουργο Τήνου, 1995 - 1996', in *Prakt* 151 (1996), 261-270.
 33. with N. Chr. Stampilidis, 'À propos d'une amphore géométrique pansue du type à trois métopes de cercles concentriques. Reconsidération d'un cadre théorique', in *BCH* 120 (1996), 705-719.
 34. 'A new Geometric amphora in the Benaki Museum. The internal dynamics of an Attic style', in O. Palagia (ed.), *Greek offerings. Essays on Greek art in honour of John Boardman*, Oxford 1997, 43-53.
 35. 'Cypriot Zoomorphic Askoi of the Early Iron Age. A Cypro-Aegean Interplay', in V. Karageorghis, R. Laffineur and F. Vandenaebale (eds), *Four Thousand Years of Images on Cypriot Pottery*, Brussels-Liège-Nicosia 1997, 89-106.
 36. with A. Karetsou, 'Terracotta wheelmade bull figurines from central Crete. Types, fabrics, technique and tradition', in R. Laffineur and P. Betancourt (eds), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, Liège-Texas, Austin 1997, 107-116 [Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège 16].
 37. with V. Karageorghis and E. Aloupi, 'New Technologies in Cypriot Archaeology. A Current Research Program on Ancient Ceramic Technology', in D. Dirksen and G. von Bally (eds), *Optical Technologies in the Humanities*, OWLS IV (1997), 3-9.
 38. with A. Karetsou, 'An enigmatic stone from Knossos. A reused cippus?', in N. Chr. Stampilidis and V. Karageorghis (eds), *Eastern Mediterranean. Cyprus, Dodecanese, Crete. 16th - 6th centuries B.C. Proceedings of the international symposium, Rethymnon 13-16 May 1997*, Athens 1998, 243-255.
 39. 'Αιγαίο και Κύπρος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Νεώτερες Εξελίξεις', *Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου «Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα»*, Nicosia 1997, 217-225.
 40. with E. Grammatikaki, 'An anthropomorphic cippus from Knossos, Crete', in R. Rolle, K. Schmidt. R. F. Docter and H.G. Niemeyer (eds), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen 1998, 237-249.
 41. 'Από το Δένδρο της ζωής στην Ελαία της Αθηνάς. Μεταλλάξεις ενός εικαστικού σχήματος με ιδιαίτερο συμβολισμό', *Περίπλο* 1 (1998), 29-39.
 42. 'Είδωλα της Περιπλάνησης', in N. Loizidou, (ed.), *Μνήμες και Σύγχρονοι Δρόμοι της Κυπριακής Πλαστικής/ Memories and Contemporary Roads of Cypriot Plastic Arts*, Thessaloniki 1998, 81-99.
 43. 'Euboea and Naxos in the late Geometric period. The Cesnola style', in M. Bats and B. d'Agostino (eds), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del convegno internazionale, Napoli 13-16 novembre 1996*, Napoli 1998, 167-177 [Collection du Centre Jean Bérard 16].
 44. 'Τα Αρχαία Τείχη του Ξώμπουργου', in *ΤΗΝΟΣ. ΕΩΑ ΚΑΙ ΕΣΠΕΡΙΑ, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 4-6 Σεπτεμβρίου 1997*, Athens 1999, 93-104.
 45. 'Τα είδωλα της Σίφνου. Από τη Μεγάλη Θεά στην Πότνια Θηρών και την Αρτέμιδα', in *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, Athens 2000, 351-368.
 46. 'Phoenician presence in Early Iron Age Crete reconsidered', in M.-E. Aubet and M. Barthélemy (eds), *Actas del IV Congreso internacional de estudios fenicios y púnicos, Cádiz 2 al 6 de octubre de 1995*, Cádiz 2000, 1067-1081.
 47. with V. Karageorghis, Y. Maniatis, G. Basiakos, and K. Polykreti, 'Διερεύνηση Προέλευσης Αρχαϊκών Ειδωλίων Κυπριακού Ρυθμού από Ασβεστόλιθο', in E. Aloupi, G. Fakorrelis and G. Basiakos (eds), *Θέματα Αρχαιομετρίας, Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου της ΕΑΕ*, Athens 2000, 195-203.
 48. 'The sacred tree in Greek art. Mycenaean versus Near Eastern traditions', in S. Ribichini, M. Rocchi and P. Xella (eds), *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Stato degli studi e prospettive della ricerca. Atti del colloquio internazionale, Roma 20-22 maggio 1999*, Rome 2001, 31-53.
 49. 'An Attic Geometric amphora from Argos. The legacy of protogeometric style', in A. Alexandri and I. Leventi (eds), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Athens 2001, 51-68.
 50. 'Tenos-Xobourgo. A new defensive site in the Cyclades', in V. Karageorghis and Chr. E. Morris (eds), *Defensive settlements of the Aegean and*

- the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C. Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999*, Nicosia-Dublin 2001, 171-189.
51. 'Το παλαιότερο τείχος του Ξώμπουργου στα πλαίσια των Κυκλαδικών οχυρώσεων', in: *Τήνος. Κάτω Μέρη, Πρακτικά Συνεδρίων Εταιρείας Τηνιακών Μελετών*, Athens 2001, 25-41.
 52. 'Introduction' and entries 4-15, in O. Philaniotou (ed.), *Από τη Νάξο του Αιγαίου στη Νάξο της Σικελίας*, Athens 2001.
 53. 'Cycladic Naxian Late Geometric Pottery and History', in M.-C. Lentini (ed.), *The two Naxos-cities, A fine Link between the Aegean Sea and Sicily*, Giardini Naxos 2001, 23-28.
 54. 'Τήνος-Ξώμπουργο: Τα τείχη', in *Η Συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και την ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Athens 2001, 117-118.
 55. with E. Simantoni-Bournia, 'Συντήρηση και στερέωση του αρχαίου Θεοδορίου της Τήνου κατά το 2000', in *Η Συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και την ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Athens 2001, 117-118.
 56. 'Tenos, Xobourgo. From a refuge place to an extensive fortified settlement', in M. Stamatopoulou and M. Yeroulanos (eds), *Excavating classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford 2002, 255-268 [BAR IS 1031].
 57. 'Aegean and Cypriot wheel-made terracotta figures of the Early Iron Age. Continuity and disjunction', in E.-A. Braun-Holzinger and H. Matthäus (eds), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion; Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 „Kulturelle und sprachliche Kontakte“ der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12. Dezember 1998*, Möhnesee 2002, 11-38.
 58. 'Phéniciens, Chypriotes, Eubéens et la fondation de Carthage', in *Hommage à Marguerite Yon. Actes du colloque international « Le temps des royaumes de Chypre, XIIIe-IVe s. av. J.-C. », Lyon 20-22 juin 2002*, Paris 2003, 89-114 [CCEC 32].
 59. with B. d'Agostino, 'Le Orse di Brauron', *ASAtene* LXXX, ser. III, 2 (2002), 468-474.
 60. 'Des petits habitats de l'époque mycénienne à la cité-état d'époque historique', in F. Queyrel (ed.), *La naissance de la ville dans l'antiquité*, Paris 2003, 71-90.
 61. 'Rhodes, the Phoenician issue revisited: Phoenicians at Vroulia?', in V. Karageorghis and N. Chr. Stampolidis (eds), *Ploes... Sea routes... Interconnections in the Mediterranean 16th-6th BC. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, September 29th -October 2nd, 2000*, Athens 2003, 249-262.
 62. with K. Polikreti, Y. Maniatis, Y. Bassiakos and V. Karageorghis, 'Provenance of archaeological limestone with EPR spectroscopy: the case of the Cypriote type statuettes', *JAS* 31 (2004), 1015-1028.
 63. 'Cycladic Naxian Late Geometric Pottery and History', in M.-C. Lentini (ed.), *The two Naxos cities: a fine link between the Aegean sea and Sicily, 14-30 June 2001, University of Athens, Central building, Kontos room, Odos Panepistimiou, Athens. 6-31 July, Archaeological Museum of the island of Naxos*. Regione Siciliana. Assessorato dei Beni Culturali e Ambientali e della Pubblica Istruzione, Palermo 2001, 23-28.
 64. 'Οι Οικισμοί των Σκοτεινών Χρόνων', in A. F. Lagopoulos (ed.), *Η Ιστορία της Ελληνικής Πόλης*, ch. IA, Athens 2004, 147-162.
 65. 'Inscribed imports, visitors and pilgrims at the archaic sanctuaries of Camiros', in D. Damaskos (ed.), *Χάρις χαίρει. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια, Β'*, Athens 2004, 11-30.
 66. 'Η Τήνος κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου', in N. Chr. Stampolidis and A. Giannikouri (eds), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Athens 2004, 427-436.
 67. 'Πότνια και Εκβατηρία. Παραλλαγές της Λατρείας της Αρτέμιδος στη Σίφνο', *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος, 27-30 Ιουνίου 2002*, Athens 2004, 227-242.
 68. 'Early Iron Age Greek Imports in Italy. A comparative approach to a case study', in *Oriente e Occidente: Metodi e Disciplina a Confronto, riflessioni sulla cronologia dell'età del ferro italiana, Mediterranea, Quaderni di Archeologia Etrusco-Italica I, 2004*, Rome 2005, 497-515.
 69. 'Σύντομη Επισκόπηση της Ιστορίας της Αρχαίας Τήνου', in π. Μ. Φώσκολος (ed.), *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, Athens 2005, 67-110.
 70. 'Horse-bird Askoi from Carthage. A case-study of cultural interrelations in Early Iron Age Mediterranean', *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, Marsala-Palermo, 2-8 Ottobre 2000*, Palermo 2005, I, 247-258.
 71. 'A Pre-palatial Stone Figurine from Myrtos, Crete', in R. Gigli (ed.), *MEGALAI NHSOI, Studi dedicati a G. Rizza per il suo ottantessimo compleanno*, Catania 2005, 43-63.
 72. 'Τήνος-Ξώμπουργο. Η οχύρωση', in S. Imellos (ed.), *Πρακτικά του Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα, 31 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1995*, Athens 2005, 187-223.
 73. 'Ten Years of Archaeological Research at Xobourgo (Island of Tenos in the Cyclades)', *Bulletin of the AAIA* 3 (2005), 23-29.
 74. 'Η Νάξος κατά τη Γεωμετρική περίοδο', in M. Sergis and S. Psarras (eds), *ΝΑΞΟΣ. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Athens 2006, 55-63.
 75. 'Handle of a Greek Geometric krater', in A. Mazar (ed.), *Excavations at Tel Beth-Shean 1989-1996, I, From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*, Israel Exploration Society-The Hebrew University of Jerusalem 2006, 379-384.
 76. 'Mare Cyprium, Mare Punicum, Mare Graecum. Η Μεσόγειος στις Αρχές της Πρώτης Χιλιετίας π.Χ.', in I. Probonas and P. Valavanis (eds),

- ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος Χαριστήριος στον Π. Κοντό, Athens 2006, 571-580.
77. with E. Aloupi, 'Late Geometric slipped pottery. Technological variations and workshop attributions (Euboean, Cycladic and Attic workshops)', in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004*, Volos 2007, 287-318.
 78. 'Tenos. An Archaeological Foreword', foreword to the book of L. Moscati Castelnuovo, *Tenos in epoca Arcaica e Classica*, Macerata 2007, 17-31.
 79. 'Silent Offsprings and Dutiful Parents. Amphoriskoi and Multiple Vases in Early Iron Age child Burials', in E. Simantoni-Bournia, A. A. Lemos, L. G. Mendoni and N. Kourou (eds), *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Athens 2007, 62-76 [*Archaiognosia* Suppl. 5].
 80. 'Les Phéniciens en Mer Egée', in *La Méditerranée des Phéniciens. De Tyr à Carthage* [Cet ouvrage accompagne l'exposition *La Méditerranée des Phéniciens de Tyr à Carthage*, Institut du Monde Arabe, 6 novembre 2007 - 20 avril 2008], Paris 2007, 136-139.
 81. 'The Dawn of Images and Cultural Identity: The case of Tenos', in E. Greco (ed.), *Alba della citta, alba delle immagini? Da una suggestione di Bruno d'Agostino, Tripodes 7* (2008), 63-90.
 82. 'Markers in Phoenician Chronology: The evidence from the Aegean', in Cl. Sagona (ed.), *Beyond the homeland. Markers in Phoenician chronology*, Leuven-Paris-Dudley, MA 2008, 305-364 [*Ancient Near Eastern studies*, Suppl. 28].
 83. 'Eine Welt zwischen zwei Zeiten. Griechenland und Zypern von 1200 bis 700 v.Chr.', in *Zeit der Helden. Die „dunklen Jahrhunderte“ Griechenlands 1200-700 v. Chr.*, Catalogue of the exhibition at Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2008, 14-9.
 84. with V. Kilikoglou, V. Karageorghis, P. Marantidou and M. D. Glascock, 'Cypriote and Cypriote-type terracotta figurines in the Aegean: chemical characterisation and provenance investigation', in V. Karageorghis and O. Kouka (eds), *Cyprus and the East Aegean. Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An International Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th - 18th 2008*, Nicosia 2009, 193-205.
 85. 'Συνέχειες και ασυνέχειες. Η επικράτηση των ανδρικών θεοτήτων στα μεγάλα ιερά', in Ch. Loukos, N. Xifaras and K. Pateraki (eds), *Ubi dubium ibi libertas. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικό Φαράκλα*, Rethymnon 2009, 123-133.
 86. 'The Aegean and the Levant in the Early Iron Age. Recent Developments', in F. Husseini and A.-M. Maïla-Afeiche (eds), *Interconnections in the Eastern Mediterranean, Lebanon in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the International Symposium, Beirut 2008*, Beirut 2009, 361-373 [BAAL VI].
 87. 'The Settlements of the Dark Ages', in A. Ph. Lagopoulos (ed.), *A History of the Greek City*, Oxford 2009 [BAR IS 2050].
 88. 'Ταμύναι Ερετρικής και «Χθόνια Λουτρά». Με αφορμή δύο Πρωτογεωμετρικές Υδρίσκες από το Αλιβέρι Ευβοίας', in P. Valavanis (ed.), *Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Π. Θέμελη*, Athens 2011, 119-134.
 89. 'Following the Sphinx. Tradition and innovation in Early Iron Age Crete', in G. Rizza (ed.), *Identità culturale, etnicità, processi di trasformazione a Creta fra 'Dark Age' e Arcaismo. Convegno di studi per i cento anni dello scavo di Priniás, 1906-2006 (Atene 9-12 novembre 2006)*, Catania 2011, 165-177.
 90. 'From the Dark Ages to the Rise of the Polis in the Cyclades: The Case of Tenos', in A. Mazarakis Ainian (ed.), *The "Dark Ages" revisited. Acts of an International Symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007*, I, Volos 2011, 399-414.
 91. 'Αττικά τεφροδόχα νεαρών κοριτσιών: Γύρω από έναν αμφορέα και ένα ορυκτοποιημένο ύφασμα της Πρώιμης Γεωμετρικής εποχής', in A. Delivorrias, G. Despinis and A. Zarkadas (eds), *Έπαινος Luigi Beschi*, 189-200 [*Museoio Benaki 7*].
 92. 'Phoenicia, Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age: J. N. Coldstream's contribution and the current state of research', in M. Iacovou (ed.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream. Proceedings of an archaeological workshop held in memory of Professor J. N. Coldstream (1927-2008), Monday, 13 December 2010*, Archaeological Research Unit - University of Cyprus, Nicosia 2011, 33-52.
 93. 'L'orizzonte euboico nell'Egeo ed i primi rapporti con l'Occidente', in M. Lombardo, MUSEION Soc. Coop. (ed.), *Alle origini della Magna Grecia: mobilità, migrazioni, fondazioni. Atti del cinquantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, Taranto 2012, 159-188.
 94. 'Rhodes, un important carrefour en Méditerranée orientale', in A. Coulié and M. Philimonos-Tsopotou (eds), *Rhodes. Une île grecque aux portes de l'Orient. XVe-Ve siècle avant J.-C.*, Paris 2014, 76-88.
 95. 'Υπο-Πρωτογεωμετρικοί και Γεωμετρικοί ρυθμοί στο ΒΑ Αιγαίο: Η περίπτωση ενός αμφορέα από τη Λήμνο', in P. Valavanis and E. Manakidou (eds), *ΕΓΡΑΦΣΕΝ ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΕΝ, Μελέτες Κεραμικής και Εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μ. Τιβέριου*, Thessaloniki 2014, 55-70.
 96. 'Cypriots and Levantines in the central Aegean during the Geometric period: the nature of contacts', in J.-P. Descoeudres and S. Paspalas (eds), *Zagora in context. Settlements and intercommunal links in the Geometric period (900-700 BC), Proceedings of the Conference held by the Australian Archaeological Institute at Athens and the Archaeological Society at Athens, Athens, 20-22 May, 2012*, Sydney 2015, 215-227 [*MeditArch 25*].

97. 'Τήνος – Εξόμπουργο 2007-2012', in M. Alvanou (ed.), *Νησιωτικές Ταυτότητες*, Mytilini 2013, 100-101.
98. with V. Vlachou, 'Introduction. Production and Function of Ceramics in Early Greece', in V. Vlachou (ed.), *Pots, Workshops and Early Iron Age Society: Function and Role of Ceramics in Early Greece*, Brussels 2015 [*Études d'archéologie* 8], 11-17.
99. 'Early Iron Age Mortuary Contexts in the Cyclades. Pots, Function and Symbolism', in V. Vlachou (ed.), *Pots, Workshops and Early Iron Age Society: Function and Role of Ceramics in Early Greece*. Brussels 2015 [*Études d'archéologie* 8], 83-105.
100. 'Literacy networks and social dynamics in archaic Rhodes', in St. and R. Nawracala (eds), *ΠΟΛΥΜΑΘΕΙΑ Festschrift für Hartmut Matthäus anlässlich seines 65. Geburtstage*, Shaker Verlag 2015, 245-263.
101. 'Potnia figures and cults in Early Iron Age Aegean and Cyprus', in *Kypromedousa. Hommage à Jacqueline Karageorghis*, Paris 2015, 181-200, [CCEC 45].

Book reviews

102. 'Review of J. Waldbaum, *From bronze to iron. The transition from the bronze age to the Iron Age in the eastern Mediterranean*, Göteborg 1978 [SIMA LIV]', *Archaïognosia* 1 (1980), 385-388.
103. 'Review of J. Boardman, *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade* (3rd and enlarged edition, London 1980)', *Archaïognosia* 1 (1980), 389-390.
104. 'Review of B. Borell, *Attisch geometrische Schalen. Eine spätgeometrische Keramikgattung und ihre Beziehungen zum Orient*, Mainz am Rhein', *Archaïognosia* 2 (1981), 121-124.
105. 'Review of M. Maass, *Die geometrischen Dreifüsse von Olympia*, Berlin 1978', *Archaïognosia* 2 (1981), 323-329.
106. 'Review of M. Blomberg, *Observations on the Dodwell Painter*. Stockholm 1983 [Medelhavsmuseet Memoir 4]', *Archaïognosia* 2 (1982-84), 276-279.
107. 'Review of F. Schachermeyer, *Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier. Die ägäische Frühzeit*, 4. Wien 1980', *Archaïognosia* 3 (1982-84), 279-283.
108. 'Review of M. Iacovou, *The pictorial pottery of eleventh century B.C. Cyprus*, Götteborg 1988 [SIMA LXXVIII]', *Archaïognosia* 5 (1987-88), 212-214.
109. 'D. Ridgway, *Οι Πρώτοι Έλληνες στη Δύση. Η Αυγή της Μεγάλης Ελλάδας* (μετφ. Φ. Αρβανίτη), Athens 1992', *AEM* 30 (1992-93), 169- 177.
110. 'Review of G. Bailo-Modesti, P. Gastaldi and B. d'Agostino, *Prima di Pithecosa. I piu antichi materiali greci del golfo di Salerno. Catalogo della mostra- 29 aprile 1999, Pontecagnano Faiano, Museo Nazionale dell'Agro Picentino*, Naples 1999', *AIONArch* n.s.6 (2000), 219- 223.
111. 'Review of P. M. Kitromelidis - M. L. Evriviadis, *Cyprus. World Bibliographical Series* 28 (revised edition), Oxford, England; Santa Barbara, California; Denver, Colorado: Clio Press. 1995', *Archaïognosia* 11 (2001-2002), 339-340.
112. with B. d'Agostino, 'Review of P. Gentili - F. Perusino (eds), *Le orse di Brauron, Atti del Convegno Urbino 2000*, Pisa 2002', *ASAtene* LXXX, Ser. III, 2-I (2002), 468-475.
113. 'Review of ΔΩΦΗΜΑ. *A tribute to the A.G. Leventis Foundation on the Occasion of its 20th Anniversary*, Nicosia 2000', *RA* 2003, 370-374.
114. 'Review of B. Καραγιώργης, *Κύπρος. Το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 1600-500 π.Χ.* (ελληνική μτφ. εκδόσεις Καπόν), Athens 2002', *Archaïognosia* 12 (2003-4), 319-313.
115. 'Review of W. Johanowsky, *Il Santuario sull' acropoli di Gortina*, II, SAIA 2002', *Archaïognosia* 12 (2003-4), 325-330.
116. 'Review of M. Prent, *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from late Minoan IIIC to the Archaic Period*, Leiden 2005 [Religions in the Graeco-Roman World 154], *Bryn Mawr Classical Review* 2005.09.60 (<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2005>).
117. 'Review of S. Huber, *Eretria XIV. L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros*, Gollion 2003', *Archaïognosia* 13 (2005), 223-230.
118. 'Review of A. L. D'Agata, *Haghia Triada II. Statuine Minoiche e Post-Minoiche dai Vecchi Scavi di Haghia Triada (Creta)*, Padova 1999 [Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiani i Oriente XI], *Archaïognosia* 13 (2005), 231-235.
119. 'Review of E. Simantoni-Bournia, *La Céramique grecque à reliefs. Ateliers insulaires du VIIe au VIe s. avant J.-C.*, Geneva, RA 2006,1, 169-171.
120. 'Review of J. K. Papadopoulos with M. Schilling, *Ceramicus redivivus: the Early Iron Age potters' field in the area of the classical Athenian Agora*, Boston 2008 [Hesperia Suppl. 31]', *AJA* 112 (2008), 773-774.
121. 'Review of F. Ruppenstein, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen XVIII. Die Submykenische Nekropole: Neufunde und Neubewertung*, Munich 2007', *Archaïognosia* 15 (2007-2009), 381-384.
122. 'Review of A. Villing and U. Schlotzhauer (eds), *Naucratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, London 2006 [British Museum Research Publications 162]', *Ancient West and East* 9 (2010), 399-402.
123. 'Review of I. Παπαποστόλου, *Θέρμος. Το Μέγαρον Β' και το Πρώιμο ιερό*, Athens 2008 [Vivliotheke tes en Athenais Archaïologikes Hetaireias 261]', *Αιτωλικά* 15 (2010), 123-133.
124. 'Review of S. Verdan, A. Kennellmann Pfyffer and Cl. Léderrey, *Eretria XX. Céramique géométrique d'Érétrie*, Gollion 2008', *RA* 2010. 2, 354-357.
125. 'G. Rizza', *Επίσημοι Λόγοι ΕΚΠΑ*, vol. 35Δ (2011), no 160, 354-360.

126. 'Review of B. Blandin, *Eretria XVII. Les pratiques funéraires d'époque géométrique à Érétrie*, Gollion 2007', *Archaiognosia* 16 (2010-2012), 385-387.
127. 'Review of S. H. Langdon, *Art and Identity in Dark Age Greece, 1100-700 B.C.E.*, Cambridge-New York 2008', *Archaiognosia* 16 (2010-2012), 388-390.
128. 'Review of S. Gimatzidis, *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien*, Paris 2013', *RA* 2013.2, 409-411.
129. 'Review of S. H. Langdon, *Art and identity in Dark Age Greece, 1100-700 B.C.E.*, Cambridge-New York 2008', *The Ancient World* 45 (2014), 82-84.
130. 'Review of R. Étienne, N. Kourou and E. Simantoni-Bournia, *Η Αρχαία Τήνος*, Athens 2013', *Τηνιακά* 5 (2014), 407-412.
131. 'Review of S. Hadjisavvas, *The Phoenician Period Necropolis of Kition*, I, Nicosia 2012', *RA* 2015, 176-178.
132. 'Review of M. Kerschner and I. S. Lemos (eds), *Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New Results and their Interpretations. Proceedings of the Round Table Conference held at the Austrian Archaeological Institute in Athens, 15 and 16 April 2011*, Vienna, 181-190 [OAI 15]', *RA* 2016.1, 221-224.
133. 'Review of A. Coulié, *La céramique grecque aux époques géométrique et orientalisante (XIe-VIe siècle av. J.-C.)*, Paris 2013', *AIONArch* n.s. 19-20, (2012-2013 [2016]), 321-324.
7. 'Προσεγγίσεις στην Ιστορία της Κυπριακής Αρχαιολογίας', *TA NEA THΣ TEXNHΣ* 38 (1995), 15.
8. 'Άνασυνθέτοντας βιβλιογραφικά το πορτραίτο της Κύπρου', *TA NEA THΣ TEXNHΣ* 49 (1996), 17.
9. 'Άπό τον Μυκηναϊκό Κόσμο στην Πόλη - Κράτος των Ιστορικών Χρόνων', *Αρχαιολογία* 63, Ιούνιος 1997, 8- 15.
10. 'Άπό το Δένδρο της Ζωής στην Ελαία της Αθηνάς. Μεταλλάξεις ενός εικαστικού σχήματος με ιδιαίτερο συμβολισμό', *Περίπλο* 1 (1998), 29-39.
11. 'Κύπρος, Μυκήνες, Κρήτη'. *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Επτά Ημέρες*, 19 Μαρτίου 2000, 24-26.
12. 'Άνασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974', *Αθηνά* 18, Φεβρουάριος 2000, 54- 55.
13. 'Διαχρονική και Διαμεσογειακή Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχοι και Προοπτικές', Ν. Θέμος (ed.), *Μουσειακές Εκθέσεις και Επανεκθέσεις, Πρακτικά της Διημερίδας στη Σπάρτη 26/11/ 1999-28/11 1999* (forthcoming).
14. 'Un viaggio archeologico attraverso le isole Cicladi', *Lezioni al Museo Archeologico di Gela, Progetto Scuola-Museo- Il Corso, Regione Siciliana, Assessorato BB.CC. e P.I, Museo Archeologico-Gela* 2003, 51-58.
15. 'Πάρις Πρέκας, ο άνθρωπος', *Πάρις Πρέκας ο ζωγράφος, Αιγόκερως*, Athens 2004, 21-27.
16. 'Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Εώμπουργο', *Τηνιακή Ενδοχώρα*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2007, 8-10.
17. 'Φιλομειδής, Λάγνα, Οργία, Άνασσα, Παφία και Κύπρις: Η Μεγάλη Θεά του Έρωτα στην Κύπρο', *TA NEA THΣ TEXNHΣ* 165 (2008), 19.

Entries in Encyclopedias and Dictionaries

134. 'Δρήρος', *Encyclopedia ΠΑΠΥΡΟΣ-ΛΑΡΟΥΣ*, τ. Γ', 334-336.
135. 'Sphinx' in *LIMC* VIII, 1-2.
136. 'Sphinx', in *LIMC* 2009, *Supplementum to LIMC* VIII (1997), 458-463.
137. 'Xobourgo on Tenos', in *Encyclopedia of Ancient History*, online: <http://www.encyclopediaancienthistory.com>

Popularizing Articles

1. 'Λευκαντί. Ο αρχαιολογικός χώρος που επέβαλλε τον επαναπροσδιορισμό των Σκοτεινών Χρόνων', *Αρχαιολογία* 42, Μάρτιος 1992, 42-46.
2. 'Πολυστάφυλος Ιστιαία και Ωρεοί', *Δίαυλος*, Φεβρουάριος 1992, 3-4.
3. 'Τα επιστημονικά Συμπόσια του Ιδρύματος Πιερίδη', *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ: Επτά Ημέρες*, 31 Οκτωβρίου 1993, 22.
4. 'Το Δέντρον ίσα τω θεώ σέβειν. Άπό το Δέντρο της Ζωής στην Ελαία της Αθηνάς'. *Το Δέντρο*, εκδ. Πινακοθήκη Πιερίδη, Athens 1993, 1- 2.
5. 'Παραπλέοντας παραστάσεις και συμβολισμούς ψαριών στην αρχαία τέχνη', Γ. Κολοκοτρώνης (ed.), *Ιχθύς*, Εκδ. Πινακοθήκης Πιερίδη, Athens 1995, 20-29.
6. 'Άνιχνεύοντας την έναρξη του Ελληνισμού στην Κύπρο', *TA NEA THΣ TEXNHΣ* 37 (1995), 21.

Translations

1. Επιμέλεια της μετάφρασης και πρόλογος του: J. N. Coldstream, *Γεωμετρική Ελλάδα*. Μετ. Ε. Κεφαλίδου, Αθήνα 1997.
2. *Ανασκαφαί εις Λευκαντί Ευβοίας 1964-1966*, *ΑρχΕυβΜελ* 16 (1970), 91-128.

Bibliographies

1. 'Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας I (1940-1971)', (in collaboration with D. Triantafyllopoulos and Ch. Farantos), *ΑρχΕυβΜελ* ΙΘ' (1971), 671-678.
2. 'Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας II (1940-1972)', (in collaboration with D. Triantafyllopoulos and Ch. Farantos), *ΑρχΕυβΜελ* ΙΗ' (1972), 233-244.
3. 'Παράρτημα Ευβοϊκής Βιβλιογραφίας III (1900-1939 και 1940-1974)', (in collaboration with D. Triantafyllopoulos and Ch. Farantos), *ΑρχΕυβΜελ* Κ' (1975), 469-492.

Evangelia Simantoni-Bournia

Ο ΤΥΜΒΟΣ ΤΗΣ ΛΑΟΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΠΑΦΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΣΤΗ ΜΕΘΟΔΟ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ

Μαρία Ιακώβου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2006 ήταν η χρονιά έναρξης του *Palaepaphos Urban Landscape Project (PULP)*, ενός μακρόπνοου ερευνητικού προγράμματος ανάλυσης τοπίου με ψηφιακή τεχνολογία και Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών. Πολύ σύντομα το πεδίο ερευνών του *PULP* άρχισε να αναπτύσσεται στη βάση τριών ξεχωριστών χωρικών κλιμάκων. Οι αναλύσεις στη μεγάλη κλίμακα εκτείνονται σε όλη την υδρολογική λεκάνη της Πάφου, που σε ένα μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με τη χώρα της αρχαίας πολιτείας, η οποία έφερε το όνομα Πάφος. Οι αναλύσεις στη μεσαία κλίμακα στοχεύουν στον προσδιορισμό του μέχρι πρόσφατα άγνωστου αστικού ιστού της πρωτεύουσας της αρχαίας Πάφου, που φαίνεται να εκτείνεται σε ακτίνα περίπου δύο χιλιομέτρων γύρω από το ιερό της Κύπριδας. Η μικρής κλίμακας έρευνα στοχεύει στην αναλυτική προσέγγιση συγκεκριμένων θέσεων με μνημειακά κατάλοιπα, οι οποίες εντοπίστηκαν από το *PULP* κυρίως στα βόρεια και ανατολικά του ιερού.

Η πλούσια «σοδειά» της πρώτης δεκαετίας (2006-2015) εντατικών ερευνών που διεξήχθησαν με σύγχρονες μεθόδους ανάλυσης τοπίου στην ευρύτερη περιοχή Παλαιπάφου (Εικ. 1) έδωσε νέες δυνατότητες στη σύνθεση χωρικών δεδομένων και, κατ' επέκταση, και στη δυναμική των προκαταρκτικών πορισμάτων, τα οποία αφορούν στον ιδρυτικό ορίζοντα και την πολιτική οικονομία της αρχαίας πολιτείας¹. Σημαντική θέση ανάμεσά τους κατέχει η ερμηνεία της χωροθέτησης του μεγαλιθικού τεμένους της Ύστερης Χαλκοκρατίας και η σχέση με την, αόρατη σήμερα, λεκάνη (αγκυροβόλιο) του λιμανιού, που στάθηκε η αιτία ίδρυσης της θέσης της αρχαίας Πάφου στη 2η χιλιετία π.Χ.². Στο πλαίσιο της διερεύνησης του ρόλου που κατείχε στο αστικό περιβάλλον της πολιτείας το καθένα από τα οροπέδια που αναπτύσσονται στα

βόρεια και ανατολικά του ιερού (Εικ. 2), έγιναν μικρής έκτασης ανασκαφές στον Μάρτσελλο, τη Μάντισσα, τον Χατζηαπτουλλά και, πιο πρόσφατα, στο έξαρμα Λαόνα, όπου υποψιαζόμασταν την ύπαρξη μεγάλου τύμβου³. Σε αυτό το άρθρο, που αφιερώνεται στην ακαταπόνητη αρχαιολόγο, δασκάλα και φίλη Νότα Κούρου, περιγράφεται, με ημερολογιακή προσέγγιση, η έναρξη (2012) και η μέχρι σήμερα πορεία της έρευνας στη Λαόνα που, αναμφίβολα, θα συνεχιστεί για αρκετά ακόμη χρόνια⁴.

Η ΛΑΟΝΑ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΠΑΦΟΥ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

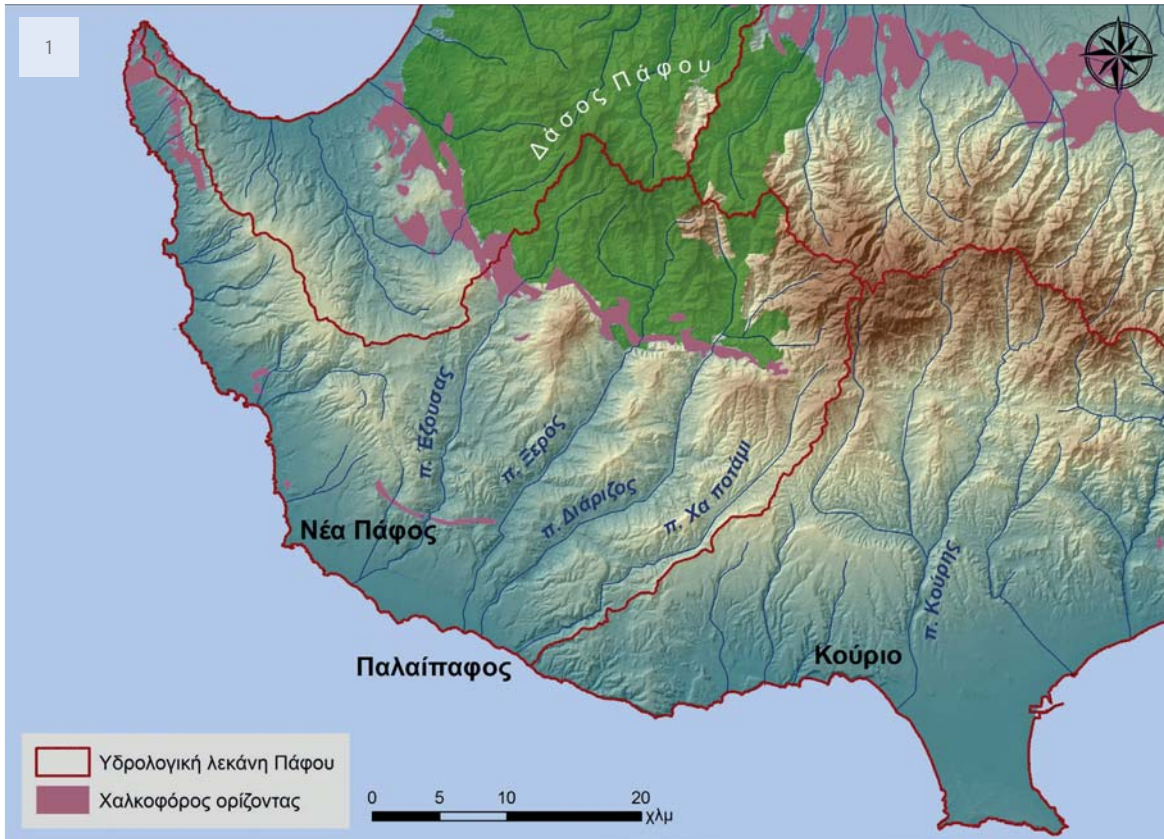
Η Λαόνα είναι ένα έξαρμα που δεσπόζει στο τοπίο ανατολικά του ιερού της Παφίας Αφροδίτης, που σήμερα βρίσκεται στις νοτιοανατολικές παρυφές της κοινότητας Κουκλιών. Από τους σωζόμενους

3 Πληροφορίες για τις ετήσιες έρευνες 2006-2015 στον ιστότοπο του προγράμματος *PULP* <https://ucy.ac.cy/pulp/>

4 Η Ν. Κούρου ανήκει σε μια μικρή ομάδα Ελλήνων συναδέλφων που με το έργο τους θεραπεύουν την απουσία στέρεης ακαδημαϊκής επικοινωνίας ανάμεσα στην αρχαιολογία της Ελλάδας και την αρχαιολογία της Κύπρου. Από τα πρώτα χρόνια της ακαδημαϊκής της καριέρας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η Νότα προώθησε τον διάλογο ανάμεσα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου του Αιγαίου, των ακτών της Εγγύς Ανατολής και της Κύπρου. Έκτοτε, μερικοί από τους πλέον υποσχόμενους φοιτητές της, όπως π.χ. η Ά. Γεωργιάδου, έχουν συμβάλει στην κυπριακή αρχαιολογία με πρωτογενούς σημασίας έρευνες και, επιπλέον, ένας εξ αυτών, ο Γ. Παπασάββας, στελεχώνει σήμερα το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου. Το 2005, στο πλαίσιο μιας περιήγησης με τη Νότα και το Θανάση Κούρο στην ενδοχώρα της επαρχίας Πάφου, καταλήξαμε στην Παλαιπάφο. Εκεί, ανταλλάξαμε σκέψεις και προβληματισμούς που αφορούσαν στο πρόγραμμα *PULP*, το οποίο έμελλε να εγκαινιαστεί το επόμενο έτος.

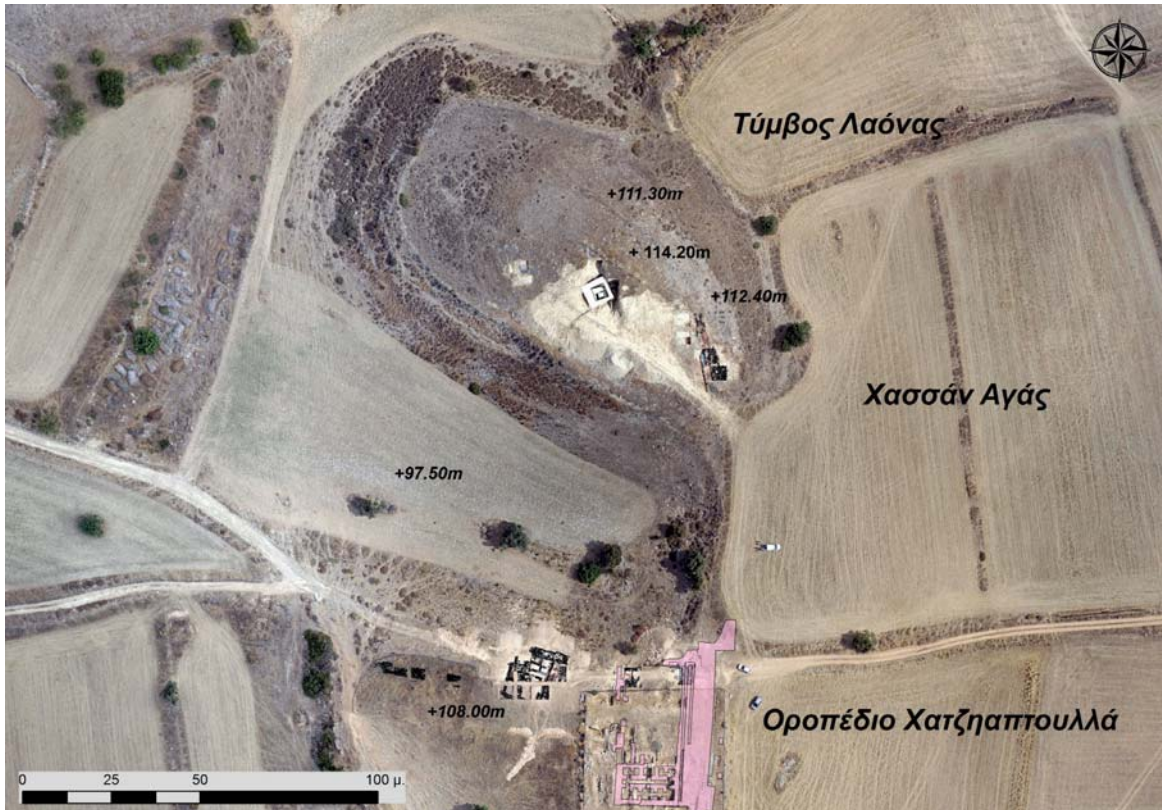
1 Ιακωβου 2014.

2 Ιακωβου 2012. Georgiou υπό έκδοση.

Εικ. 1. Χάρτης υδρολογικής λεκάνης Πάφου (Α. Αγαπίου).

Εικ. 2. Κοινότητα Κουκλιών. Διακρίνεται το ιερό και οι θέσεις στις οποίες έχουν διεξαχθεί έρευνες πεδίου εκ μέρους του PULP (Α. Αγαπίου).

Εικ. 3. Τοπογραφικός χάρτης. Διακρίνονται ο τύμβος της Λαόνας και το βόρειο τμήμα του οροπεδίου Χατζηαππουλλά (Α. Αγαπίου).

μεγάλιθους του τεμένους της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας⁵, αν στρέψουμε το βλέμμα στα ανατολικά, θα αντιληφθούμε ότι, πέρα από την εκκλησία της Παναγίας της Καθολικής ή Αφροδίτισσας⁶, το έξαρμα της Λαόνας σηματοδοτεί το τοπίο. Επιπλέον, βρίσκεται ανάμεσα στις δυο πλέον μνημειακές θέσεις της Παφιακής πολιτείας των Κυπρο-Αρχαϊκών και Κυπρο-Κλασικών χρόνων: το οροπέδιο του Μάρτσελλου, βορείως του ιερού, και το οροπέδιο του Χατζηαππουλλά, ανατολικά του ιερού. Από τη Λαόνα η θέα προς το ιερό και την ακτογραμμή είναι εντυπωσιακή, και, ευτυχώς, μέχρι στιγμής διατηρείται απρόσκοπτη. Παρ'όλα αυτά, η Λαόνα δεν απετέλεσε ερευνητικό στόχο ούτε της Βρετανικής αποστολής «Κουκλια expedition», που διενήργησε έρευνες και ανασκαφές στην Παλαίπαφο το διάστημα 1950-1955, ούτε της Γερμανο-Ελβετικής αποστολής που συνέχισε το έργο της προηγούμενης από το 1966 και για τέσσερεις σχεδόν δεκαετίες⁷. Η

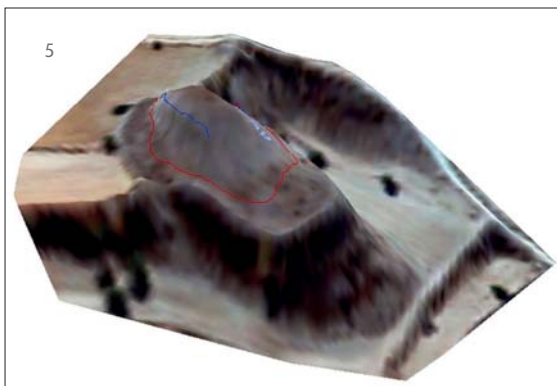
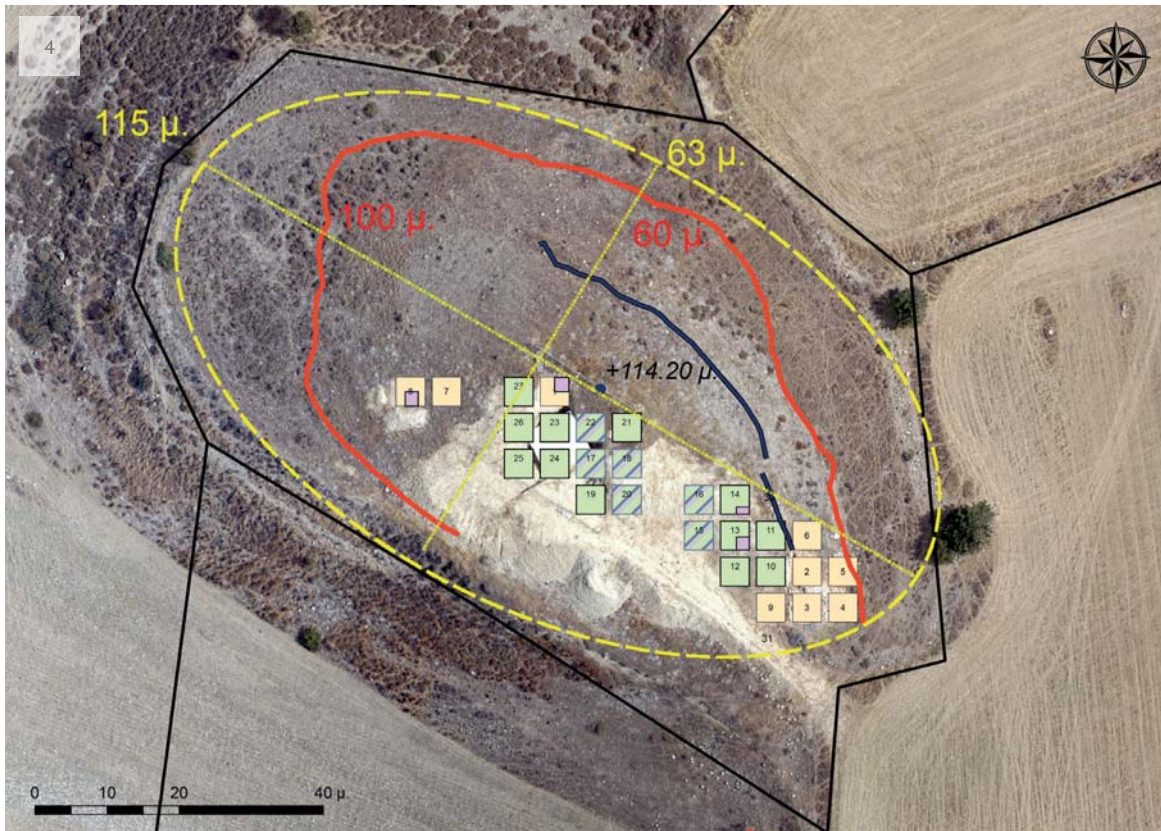
μόνη αρχαιολογική αναφορά στη Λαόνα ανάγεται στο 1888⁸. Την εντόπισε η μεταδιδακτορική μας συνεργάτης Α. Γεωργίου, μελετώντας διεξοδικά τις μυθιστορηματικού τύπου ημερολογιακές αναφορές του «Cyprus Exploration Fund», της πρώτης Βρετανικής αποστολής η οποία πραγματοποίησε έρευνες στην Κύπρο το 1887 και 1888, δέκα μόλις χρόνια μετά τη μεταβίβαση, το 1878, της διοίκησης του νησιού από τους Οθωμανούς στους Βρετανούς. Η προσέγγιση των πρώτων Βρετανών ερευνητών όσον αφορά στη Λαόνα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, πρωτίστως γιατί μας διδάσκει σε τι λάθη μπορεί να υποπέσουμε «διαβάζοντας» το τοπίο μέσα από παραμορφωτικούς φακούς που, στην προκειμένη περίπτωση, αποτελούνται από προκαταλήψεις προερχόμενες από την κλασική παιδεία. Αν και οι Βρετανοί αναφέρονται στο έξαρμα με τον όρο «tumulus», που δηλώνει ότι αντιλαμβάνονται τον ανθρωπογενή του χαρακτήρα, εστιάζουν την προσοχή τους στο πεταλόσχημο κοίλον ανάμεσα στη βόρεια πλευρά του οροπεδίου του Χατζηαππουλλά και τη νότια

5 Maier 2007, 44.

6 Maier 2007, 57-58.

7 Maier 2007, 37-38.

8 Hogarth κ.ά. 1888, 170.

Εικ. 4. Διαστάσεις φυσικού εξάρματος Λαόνας (115 X 63 μ.) επί του οποίου ανεγέρθη ο τύμβος (100 X 60 X 10 μ.) (Α. Αγαπίου).

Εικ. 5. Τρισδιάστατη ερμηνεία φυσικού εξάρματος και ανθρωπογενούς τύμβου Λαόνας (Α. Αγαπίου).

της Λαόνας (Εικ. 3)⁹. Έτσι, μπορούν να φανταστούν ένα αρχαίο στάδιο. Οι Βρετανοί είχαν έρθει στην Παλαίπαφο για να βρουν τον ναό ('temple') της Αφροδίτης, που περιγράφεται σε δεκάδες κείμενα

9 Hogarth κ.ά. 1888, 170: ... we turned to a large tumulus which is conspicuous on the slopes east of the village, and to a spot near to it where on the slopes of a horseshoe hollow I thought that traces of a stadium might be discovered. Although a good deal of masons' work was laid bare, no evidence of a stadium was forthcoming, and the tumulus yielded nothing ...

της αρχαίας γραμματείας¹⁰, σε μια αρχαία πολιτεία, η οποία όφειλε να έχει εκείνα τα αρχιτεκτονικά μνημεία που καθορίζουν μια αστική θέση της Ελληνο-Ρωμαϊκής εποχής. Ως εκ τούτου, γιατί όχι και ένα στάδιο.

Μισό αιώνα αργότερα, η δεύτερη Βρετανική αποστολή, «Kouklia expedition» υπό τους T. B. Mitford και J. H. Piffie, η οποία ανέσκαψε τα μνημειακά κατάλοιπα στον λόφο του Μάρτσελλου, και μαζί τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ελληνικών επιγραφών στο Κυπριακό συλλαβάριο¹¹, που συνόδευαν ένα εντυπωσιακό σώμα Κυπρο-Αρχαϊκών αγαλμάτων¹², μας επέβαλε να φανταζόμαστε την Παλαίπαφο μέσα σε ένα τείχος πόλεως, η ύπαρξη του οποίου φαίνεται να

10 Näf 2013.

11 Masson και Mitford 1986.

12 Maier 2007, 76-78.

είναι σίγουρη μόνο στη φαντασία του κατά τα άλλα κορυφαίου επιγραφολόγου T. B. Mitford¹³. Αυτά τα κριτικά σχόλια δεν αποσκοπούν στην προώθηση ή την επιβολή μιας νέας ερμηνείας. Αντίθετα, υπογραμμίζουν τη σημασία της αποφυγής τελεσίδικων συμπερασμάτων τόσο για την αστική δομή της πολιτείας όσο και για τον τύμβο, ενόσω διαρκεί η έρευνα και οι ανασκαφές που στην περίπτωση της Λαόνας βρίσκονται ακόμη σε πρώιμη φάση. Ως εκ τούτου, η περιγραφή που ακολουθεί επικεντρώνεται σε θέματα μεθόδου και στα βήματα που έχουν γίνει ανάμεσα στο 2012 και το 2014 στο πλαίσιο της αναγνώρισης και της διερεύνησης ενός ιδιαίτερου και άκρως εντυπωσιακού μνημείου.

1. Γεωλογική ταυτότητα και διαστάσεις ανθρωπογενούς εξάρματος

Η διερεύνηση της Λαόνας, η οποία έγινε κάτω από την ομπρέλα του *PULP*, άρχισε μόλις το 2012. Το πρώτο βήμα της έρευνας όφειλε να είναι η επίσημη γεωλογική επιβεβαίωση ότι το έξαρμα που αντικρίζαμε δεν ήταν φυσικό. Η αναγνώριση ήταν απλή και άμεση. Έγινε στο πλαίσιο μιας επίσκεψης στο πεδίο από τη συνεργάτη του προγράμματος, δρα Z. Ζωμενή, ανώτερη γεωλογική λειτουργό στο Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης¹⁴, και τον καθ. J. Noller, Department of Crop and Soil Science, Oregon University, οι οποίοι δεν μας άφησαν καμιά αμφιβολία σχετικά με την ανθρωπογενή ταυτότητα του ανώτερου τμήματος της Λαόνας: αποτελείται από φερτά υλικά που έχουν τοποθετηθεί πάνω σε έναν φυσικό λοφίσκο, το εμβαδό του οποίου κυμαίνεται στα 5.000 τ.μ. Από αυτή την αναγνώριση προέκυψαν δυο καίρια θέματα: το πρώτο ήταν ο διαχωρισμός του ανθρωπογενούς τμήματος από το κατώτερο φυσικό έδαφος του λοφίσκου, πράγμα που θα επέτρεπε να γίνουν οι πρώτοι υπολογισμοί διαστάσεων του τεχνητού τύμβου. Η έρευνα έγινε το 2012, και πάλι με τη συμβολή της γεωλόγου του προγράμματος σε συνεργασία με τον δρα Α. Αγαπίου, διαχειριστή του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών του *PULP* και υπεύθυνο ψηφιακής χαρτογράφησης των χωρικών δεδομένων¹⁵. Ο τύμβος έχει μέγιστο μήκος 100 μ. και πλάτος 60 μ. Το μέγιστο ύψος στο οποίο ορθώνεται η κορυφή του (στα 114.20 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) είναι σχεδόν

Εικ. 6. Ο τύμβος της Λαόνας από τον Χασσάν Αγά στα ανατολικά (Φωτ. Μ. Ιακώβου).

10 μ. πάνω από το φυσικό επίπεδο, που στη νότια πλευρά του λοφίσκου εντοπίζεται στα 105 μ. (Εικ. 4). Αυτές οι μετρήσεις και η γεωαναφορά του τύμβου στο αρχαιολογικό τοπίο της Παλαίπαφο επέτρεψαν στον Α. Αγαπίου να προβάλλει τις πρώτες τρισδιάστατες ερμηνείες της Λαόνας (Εικ. 5).

2. Το τεκμήριο των αεροφωτογραφιών

Το δεύτερο θέμα ήταν πιο βασανιστικό: με εξαίρεση δυο ιδιαίτερες περιπτώσεις που εντοπίζονται στη Σαλαμίνα (αναφορά και σύγκριση, πιο κάτω) αλλά απέχουν πολύ η μια από την άλλη τόσο χρονολογικά όσο και κατασκευαστικά, τύμβοι μεγάλων διαστάσεων απαντούν πολύ σπάνια στον κυπριακό πολιτισμό. Αυτό το δεδομένο, σε συνδυασμό με την απορία που μας προκαλούσε το γεγονός ότι το έξαρμα της Λαόνας δεν είχε απασχολήσει κανέναν ερευνητή, αλλά ούτε και τις ξένες αποστολές που διενήργησαν ανασκαφές στην Παλαίπαφο στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, δημιουργούσε μια σειρά από αμφιβολίες και υποψίες. Εν ολίγοις, έπρεπε να βεβαιωθούμε ότι τα φερτά χώματα δεν είχαν μεταφερθεί, πιθανώς με μηχανικά μέσα, στη σύγχρονη εποχή. Οι έρευνες επιφανείας και οι δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που έγιναν στο πλαίσιο του *PULP* έχουν επιβεβαιώσει ότι τα τεμάχια γης του Χασσάν Αγά, ανατολικά της Λαόνας (Εικ. 6), αλλά και του οροπεδίου Χατζηαπτουλλάς, νότια της Λαόνας, είναι επίπεδα, διότι έτυχαν ισοπεδωτικών επεμβάσεων στο όνομα της καλλιέργειας σιτηρών. Μήπως τα μπάτζα από τις ισοπεδωτικές εργασίες στη συλημένη Κυπρο-Γεωμετρική νεκρόπολη του

13 Iacovou 2013.

14 Zomeni 2012.

15 Agariou κ.ά. 2013.

Χασσάν Αγά¹⁶ είχαν καταλήξει στο λοφίσκο της Λαόνας;

Ευτυχώς, χάρη στην έρευνα του Α. Αγαπίου, ο οποίος συγκέντρωσε και ανέλυσε αεροφωτογραφίες της περιοχής για τους σκοπούς της διατριβής του¹⁷, ο τύμβος, αλλά και το μνημειακό οικοδόμημα («ανάκτορο») στον Χατζηαπτούλλα, που είχε μερικώς ανασκάψει το «Κουκλία expedition»¹⁸, είναι ορατά σε αεροφωτογραφίες των δεκαετιών του 1950 και 1960. Ο τύμβος είναι, επίσης, ορατός σε μια σπάνια αεροφωτογραφία την οποία εντόπισε ο Αγαπίου σε ιταλικά αρχεία, στο Istituto Geografico Militare στη Φλωρεντία (προφορική πληροφορία). Αν και δεν φέρει ακριβή χρονολογία, είναι βέβαιο ότι η αεροφωτογράφιση έγινε λίγο πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1940.

3. Προσδιορισμός χρονολόγησης και μέθοδος ανέγερσης τύμβου

Το 2003, στο πλαίσιο του προγράμματος «Ψηφιακός Άτλαντας Παλαιπάφου»¹⁹, και ξανά το 2007²⁰, είχαμε κάνει γεωφυσική έρευνα στη Λαόνα, πρώτα μαγνητικές διασκοπήσεις και μετά με γεωραντάρ. Όμως, οι γεωφυσικές διασκοπήσεις δεν βοηθούν σε θέματα χρονολόγησης και, ούτως ή άλλως, μόνο με την ανασκαφή επιβεβαιώνεται ο βαθμός της επιτυχίας τους. Είχε απομείνει μόνο ένας τρόπος για να προσδιορίσουμε τη χρονολογία αλλά και τη μέθοδο ανέγερσης του τύμβου: χρειάζονταν ανασκαφικές τομές που θα έδιναν όστρακα για χρονολόγηση και εικόνα της κατασκευής.

Εφαρμόσαμε το ενιαίο σύστημα καννάβων του προγράμματος Παλαιπάφου, ώστε όλα τα δεδομένα να συνεχίσουν να προστίθενται στο περιβάλλον των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών του PULP, και προσδιορίσαμε μια σειρά τετραγώνων από την κορυφή του τύμβου προς τα ανατολικά και από την κορυφή προς τα δυτικά. Στόχος αυτής της προσέγγισης ήταν να εξασφαλίσουμε ενδεικτικές τομές και κατόψεις από το υψηλότερο σημείο των 114.20 μ. έως τα 105.50 μ., στο ύψος όπου η βάση του τεχνητού τύμβου πρέπει να συναντά το φυσικό έδαφος. Κατ'αυτόν τον τρόπο, με την ολοκλήρωση της πρώτης έρευνας πεδίου το 2012, είχαμε επιβεβαιώσει ότι ο

τύμβος δεν ήταν ούτε σύγχρονος ούτε Μεσαιωνικό μνημείο. Η διαγνωστική κεραμική που περιείχαν τα φερτά χρώματα χρονολογείται από την Ύστερη Κυπριακή Χαλκοκρατία έως και ίσως τον 3^ο αιώνα π.Χ., όμως αυτός ο *terminus post quem* πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη. Μέχρι στιγμής δεν έχουν αναγνωρισθεί όστρακα της Ρωμαϊκής περιόδου της Κύπρου, αλλά, όσο η έρευνα στον τύμβο βρίσκεται σε εξέλιξη, οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς την απόλυτη χρονολόγηση που σχετίζεται με τον χρόνο ανέγερσής του.

Επιβεβαιώσαμε, λοιπόν, ότι ο τύμβος είχε ανεγερθεί στην αρχαιότητα, και σίγουρα όχι πριν από τον 3^ο αιώνα π.Χ., αλλά το συγκλονιστικό εύρημα των διερευνητικών τομών αφορούσε στο υλικό κατασκευής του: τη μάργα. Το φυσικό γεωλογικό περιβάλλον των μαργών της Κύπρου είναι η ζώνη των αυτόχθονων ιζηματογενών πετρωμάτων, ηλικίας 70 εκατομμυρίων ετών. Σε διαβρωμένες τομές της δυτικής όψης του φυσικού λοφίσκου της Λαόνας, αλλά και του οροπεδίου του Χατζηαπτούλλα, η γεωλόγος του προγράμματος εντόπισε στρώμα μαργών κάτω από τον κροκαλοπαγή βράχο της περιοχής Παλαιπάφου. Όμως, για να βρεθεί η ανόργανη μάργα επί της επιφάνειας του φυσικού λοφίσκου της Λαόνας σημαίνει ότι εξορύχτηκε από το φυσικό της περιβάλλον, μεταφέρθηκε και στρώθηκε σε μήκος 100 μ. και πλάτος 60 μ. Ανάμεσα σε αυτά τα πολύ παχιά στρώματα μάργας παρατηρούμε λεπτές στρώσεις κόκκινου χρώματος που, ευτυχώς, περιέχει περιορισμένο αριθμό οστράκων, και τίποτε άλλο. Προφανώς, κατά τη συλλογή του από τις γύρω περιοχές, έτυχε καθαρισμού, ώστε ακόμη και η παρουσία αργών λίθων να είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

4. Ανατολικός αναλημματικός(;) τοίχος

Το δεύτερο πόρισμα της έρευνας του 2012 αφορά στην ανατολική πλευρά της Λαόνας, όπου έγινε καθαρισμός τμήματος ορατού τοίχου, ο οποίος παρουσίαζε εξωτερικά βαθμιδωτή όψη χωρίς όμως να είναι κτισμένος: οι λίθοι φαίνονται να έχουν τοποθετηθεί σε βαθμιδωτή διάταξη αλλά δεν είναι δομημένοι. Αυτό το επικλινές λίθινο ανάλημμα, που σήμερα είναι καλυμμένο με χώμα και χαμηλή βλάστηση, είναι ορατό εξωτερικά σε όλη την ανατολική και βόρεια όψη του τύμβου, όπου διατηρείται σε ύψος που ξεπερνά τα 2 μ. Αν αναλογιστεί κανείς τους τόνους των φερτών υλικών που βρίσκονται ακόμη σήμερα επί της Λαόνας, αφού η μάργα όσο βρέχεται τόσο πιο συμπαγής γίνεται, εύκολα θα καταλήξει στο συμπέρασμα

16 Karageorghis και Iacovou 1982.

17 Αγαπίου 2013, 156 πίν. 18.

18 Megaw 1953, 13. Maier 2007, 78-80.

19 Sarris κ.ά. 2006.

20 Iacovou 2008, 272 Εικ. 2.

ότι πρόκειται για έναν αναλημματικό τοίχο που κατασκευάστηκε ειδικά για να συγκρατήσει τον όγκο των φερτών υλικών, τα οποία στην κορυφή φτάνουν σε ύψος τα 10 μ. Όμως, η διερεύνηση της εσωτερικής του δομής έμελλε να δείξει ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά.

Με την επιστροφή μας στο πεδίο το 2013, ορίσαμε ως πρώτο στόχο τη διερεύνηση της σχέσης των φερτών υλικών με το εσωτερικό αυτού του πιθανού αναλημματικού συστήματος. Η τομή αν και μόνο 1 X 1 μ. ήταν αποκαλυπτική: η μάργα σκέπαζε εξ ολοκλήρου τέσσερα επάλληλα στρώματα από ορθογώνιες πλίνθους. Οι πλίνθοι ήταν τοποθετημένες πάνω σε έναν καλοχτισμένο τοίχο από πελεκητούς λίθους. Σε αυτή τη μικρή τομή δεν ήταν δυνατό να προσεγγίσουμε τη βάση του τοίχου σε βάθος μεγαλύτερο του ενός μέτρου, και σίγουρα δεν μπορούσαμε να φανταστούμε τίποτα από όσα αποκαλύφθηκαν το 2014, αλλά ήταν πια αμφίβολο ότι αυτή η προσεγμένη δόμηση ταίριαζε σε τοίχο που θα είχε γίνει μόνο και μόνο για να συγκρατήσει φερτά υλικά.

5. Διερεύνηση του ΝΑ τετάρτου του τύμβου

Είχαμε, όμως, επενδύσει μια εργάσιμη βδομάδα για την ανασκαφή και απομάκρυνση μόλις ενός τετραγωνικού μέτρου μάργας από την εσωτερική όψη του ανατολικού τοίχου. Ήταν πλέον φανερό ότι για να αφαιρεθεί χειρωνακτικά η μάργα και να διερευνηθεί το περιεχόμενο του τύμβου, είτε θα επιστρέφαμε στη μέθοδο της πρώτης Βρετανικής αποστολής, που έφτασε να εργοδοτεί στην ανασκαφή ένα πλήθος ανδρών και γυναικόπαιδων από τα γειτονικά χωριά²¹, είτε θα ζητούσαμε την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου για μηχανική απομάκρυνση της μάργας. Καταθέσαμε το πόρισμα και την εισήγηση για την ανασκαφή συγκεκριμένων τετραγώνων στο ΝΑ τέταρτο του τύμβου, και πήραμε την άδεια να χρησιμοποιηθεί εκσκαφέας με έναν ιδιαίτερα έμπειρο χειριστή.

Τα διαγραμματισμένα τετράγωνα στην κάτοψη (Εικ. 4) ανοίχτηκαν σε ζεύγη, σε βάθος που έφτασε μέχρι και τα 7 μ. από την κορυφή του τύμβου, αλλά μόνο σε μια περίπτωση κατάφερε το μηχάνημα να φτάσει στο φυσικό έδαφος (105.50 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) με μια στενή τομή, που απεκάλυψε ότι η μάργα είναι τοποθετημένη απευθείας πάνω στο φυσικό επίπεδο του λοφίσκου

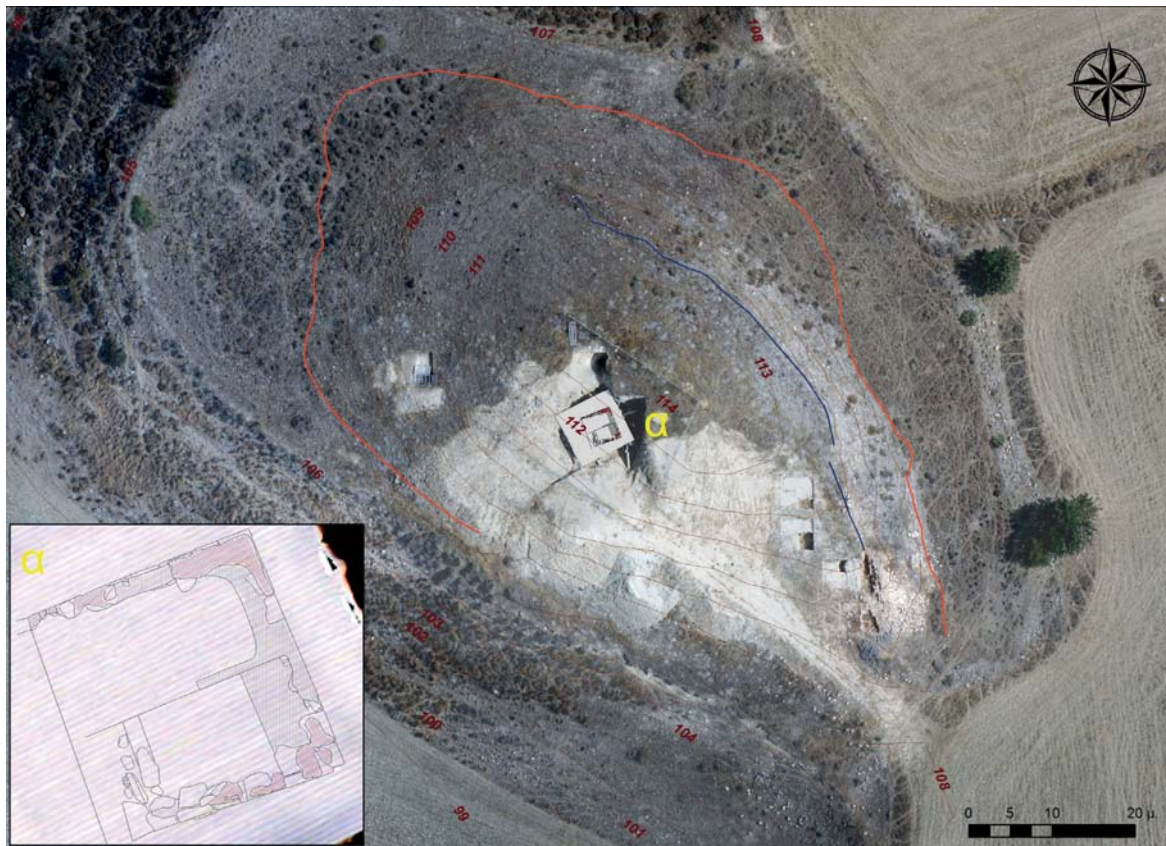
της Λαόνας. Τίποτε άλλο δεν περιείχαν τα φερτά υλικά. Η στρωματογραφική ομοιογένεια των τομών επιβεβαίωσε ότι η ανέγερση του τύμβου έγινε σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, και όχι σταδιακά, με τη μεταφορά και οριζόντια επίστρωση μάργας και κόκκινου χώματος από τη μια ως την άλλη άκρη του μεγάλου άξονα, που φτάνει τα 100 μ. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Α. Αγαπίου, για την κατασκευή του τύμβου μεταφέρθηκαν τουλάχιστον 9.500 κ.μ. μάργας που, με τα σημερινά δεδομένα, θα αντιστοιχούσαν σε 500 φορτωμένα φορτηγά αυτοκίνητα.

6. Μικρή κατασκευή με ψευδο-πελεκητούς λίθους

Θα ήταν, βέβαια, εγκληματικό να αφήσουμε ανοιχτά αυτά τα άδεια σκάμματα. Για αυτό, ανοίγοντας το δεύτερο ζεύγος τετραγώνων, κλείσαμε το πρώτο και ανοίγοντας το τρίτο, κλείσαμε το δεύτερο. Όμως, στην εκσκαφή του τρίτου κατά σειράν ζεύγους, ο μηχανοδηγός διαπίστωσε, σε βάθος 4.50 μ., την παρουσία λίθου. Ήταν η γωνία ενός μικρού και φαινομενικά καλοχτισμένου λίθινου μνημείου, που όμως δεν θα αργούσε να αποδειχθεί βιτρίνα για εξωτερική θέαση. Σε πρώτη φάση, αποκαλύφθηκε η ανατολική όψη. Έχει μήκος μόλις 4.30 μ. και εμφανίζεται ως μια κατασκευή από πελεκητούς λίθους, που όμως δεν έχει απόληξη: είτε οι ανώτεροι δόμοι της καταστράφηκαν είτε η κατασκευή δεν είχε ποτέ ολοκληρωθεί. Επιπλέον, η νότια πλευρά, που αποκαλύφθηκε μόνο σε μήκος 3.50 μ. είναι βαθμιδωτή -το ίδιο επιβεβαιώσαμε και για τη βόρεια πλευρά σε κατοπινό στάδιο της έρευνας. Το υλικό ανέγερσης του τύμβου «κάθεται» απευθείας πάνω σε αυτά τα λίθινα τοιχεία, όπως και σε όλο το εσωτερικό τμήμα αυτού του περιεργου κατασκευάσματος. Πουθενά δεν διαχωρίζεται ένα οριζόντιο επίπεδο χρήσης που θα μας επέτρεπε να το ερμηνεύσουμε ως εξέδρα. Αν και αποκαλύψαμε τους λίθινους δόμους της ανατολικής όψης σε ύψος που φτάνει και το 1.50 μ., δεν ήταν εφικτό να φτάσουμε στη βάση της κατασκευής: με την απομάκρυνση των χωμάτων που συγκρατούσαν εξωτερικά τα τοιχεία, η κατασκευή, η οποία προφανώς δεν έχει θεμέλια, παρουσίασε επικίνδυνη κλίση. Ενημερώθηκε το Τμήμα Αρχαιοτήτων και η επέμβαση του συνεργείου συντήρησης ήταν άμεση. Στερεοποιήθηκαν και καταχώθηκαν οι εξωτερικές όψεις, γεγονός που μας επέτρεψε να συνεχίσουμε τη διερεύνηση στο εσωτερικό τμήμα αυτού του αξιοπερίεργου μνημείου.

Η τομή ανάμεσα στο βόρειο και νότιο τοιχείο έδειξε ότι η «κοιλιά» αποτελείται εξ ολοκλήρου από ομοιογενή γκρίζο πηλό μάργας που μοιάζει

21 Hogarth κ.ά. 1888, 164: *We now added very largely to our staff of workmen, raising the numbers to about 230, inclusive of women and children.*

Εικ. 7-7α. Θέση και συγκριτικό μέγεθος λίθινης κατασκευής που εντοπίστηκε κάτω από τον τύμβο (Α. Αγαπίου).

ζυμωμένη με λίγο χώμα, το οποίο περιείχε όστρακα. Η ανάλυση αυτής της μικρής συλλογής οστράκων δείχνει ότι η χρονική στιγμή γέμισης της λίθινης κατασκευής με τον πηλό από μάργα δεν διαφοροποιείται από τον χρόνο ανέγερσης του τύμβου. Όμως, ακόμη πιο ενδιαφέροντα πορίσματα προέκυψαν από την αποκάλυψη των εσωτερικών όψεων των τοιχίων που κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνουν μνημειακή αρχιτεκτονική με πελεκητούς λίθους. Αυτό το κατασκεύασμα, που εξωτερικά δημιουργεί την εντύπωση στιβαρού λίθινου μνημείου, δεν έχει εσωτερική όψη. Πρόκειται για ένα κέλυφος που θέλει να δώσει την εντύπωση φαινομενικά επιμελημένης κατασκευής, ενώ η εσωτερική όψη αποτελείται από ακατέργαστους λίθους. Συχνά, μεγαλύτεροι σε μέγεθος λίθοι τοποθετούνται πάνω από μικρότερους και συγκρατούνται μεταξύ τους από παχιά στρώματα κατακόκκινου πλινθο-πηλού. Έτσι εξηγείται και το πρόβλημα της αστάθειας που παρουσιάζουν τα τοιχία τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Αν και το εσωτερικό τμήμα διερευνήθηκε κατά μήκος του νότιου τοιχίου σχεδόν ένα μέτρο πιο βαθιά από

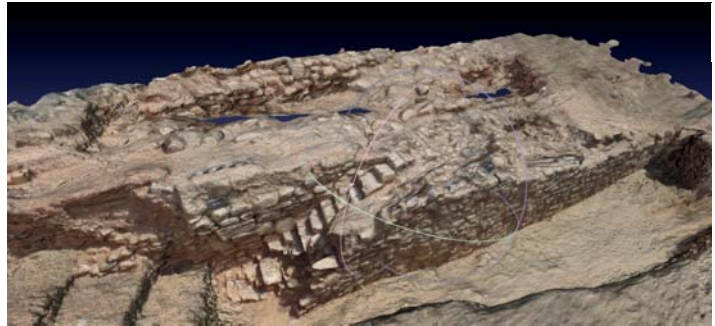
την αντίστοιχη εξωτερική όψη, δεν ήταν εφικτό να φτάσουμε στη βάση της κατασκευής εξαιτίας της επικείμενης κατάρρευσης των τοιχωμάτων που δεν είναι παρά ένας ισχνός σκελετός: ένα κέλυφος πρόχειρα κατασκευασμένο για να περιβάλει τη ζυμωμένη μάργα που γεμίζει την απόσταση των 4 μ. ανάμεσα στον βόρειο και νότιο βαθμιδωτό τοίχο. Και πάλι, χρειάστηκε η επέμβαση του συνεργείου του Τμήματος Αρχαιοτήτων, το οποίο προστάτευσε τις εσωτερικές όψεις πριν από την κατάχωση. Από το 2013, ένα προσωρινό στέγαστρο προστατεύει το μνημείο-μυστήριο και αποστραγγίζει τα νερά της βροχής.

Μέχρι στιγμής η έρευνα, που θα έχει συνέχεια την κατάλληλη στιγμή, αντί να δώσει απαντήσεις έχει πολλαπλασιάσει τα ερωτηματικά. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι αυτό το ψευδο-πελεκητό λίθινο κέλυφος δεν μπορεί να είναι αρχαιότερο του τύμβου, μέσα στον οποίον το συγκριτικό του μέγεθος μοιάζει μικροσκοπικό (Εικ. 7-7α). Αν και η πιο βαθιά τομή στο εσωτερικό του άγγιξε τα 107 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας (7 μ. πιο χαμηλά από την κορυφή του τύμβου), εξακολουθεί

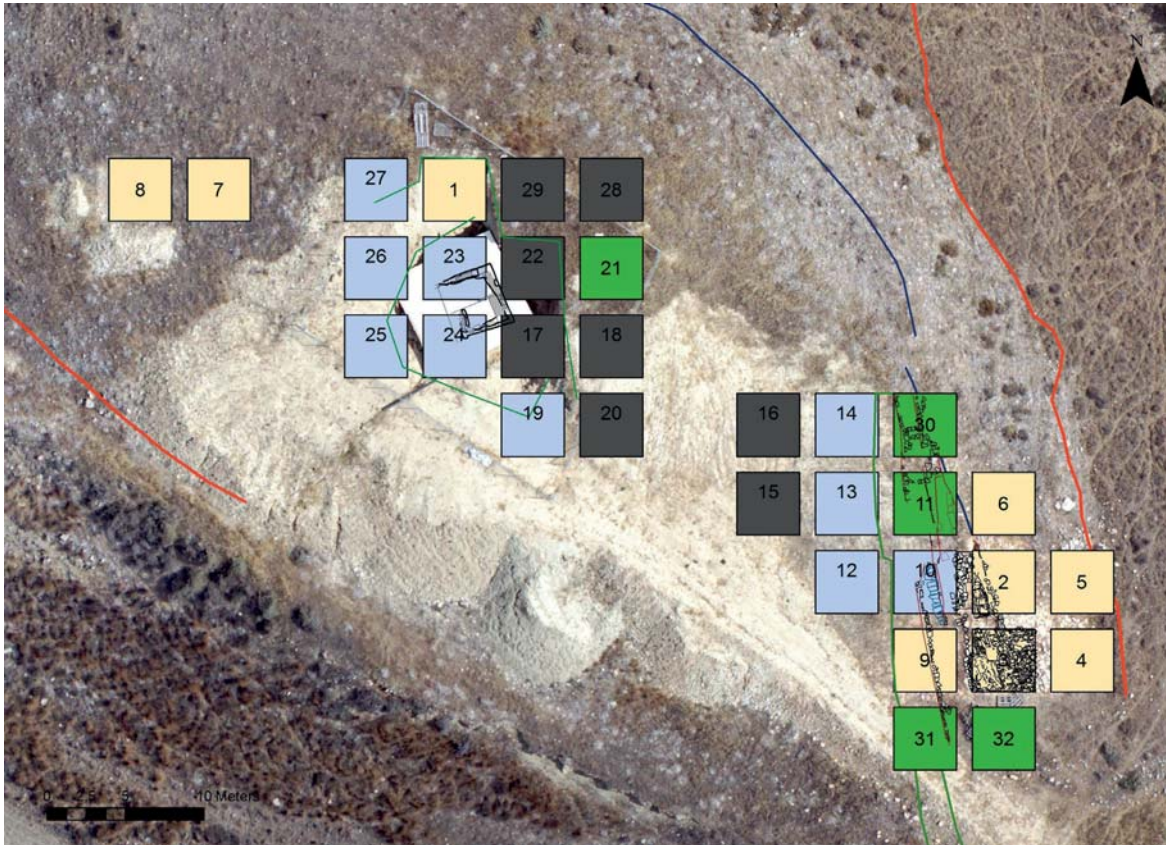
10

9

8

Εικ. 8. Κάνναβος Λαόνας 2012-2014. Με μελανό χρώμα τα τετράγωνα που ανοίχτηκαν με μηχανικό εκσκαφέα. Διακρίνεται η λίθινη κατασκευή (κεντρικά) και το τείχος (ανατολικά) (Α. Αγαπίου).

Εικ. 9. Όψη του τείχους εσωτερικά (Φωτογραμμετρία: Αντώνης Νεοφύτου).

Εικ. 10. Η λίθινη κλίμακα του πύργου στο εσωτερικό του τείχους (Φωτογραμμετρία: Ερευνητικό κέντρο ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ, Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης και Γεω-περιβάλλοντος, Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου).

να απέχει τουλάχιστον 1.50 μ. από το φυσικό επίπεδο του λόφου (105.50 μ.). Τι άλλο, λοιπόν, σκεπάζει με τόση σπουδή η γκριζα μάργα; Αξίζει, επίσης, να παρατηρήσουμε ότι ο προσανατολισμός του – ή, ίσως, ο προσανατολισμός κάποιου άγνωστου μνημείου που εξακολουθεί να κρύβεται πιο χαμηλά – δεν είναι τυχαίος: έχει απευθείας γραμμή οπτικής επικοινωνίας με το ιερό της θεάς

στα δυτικά. Κάθε απόγευμα, την ώρα που έδνε ο ήλιος πίσω από το τέμενος της Κύπριδας, η ανασκαφή σταματούσε γιατί μας τύφλωνε το φως μέσα στο σκάμμα.

7. Ένα μνημείο αρχαιότερο του τύμβου

Η πιο πρόσφατη έρευνα στον τύμβο διεξήχθη το 2014 στην ανατολική πλευρά. Έγινε μια κάθετη

διάνοιξη τετραγώνων από βορρά προς νότο κατά μήκος της εσωτερικής όψης του τοίχου που είχε εντοπιστεί στη μικρή διερευνητική τομή το 2013 (Εικ. 8). Αυτό που άρχισε να αποκαλύπτεται, καθώς απομακρυνόταν η μάργα που το σκέπαζε εξολοκλήρου από την αρχαιότητα, δεν μπορεί πια να ερμηνευθεί ως ένας αναλημματικός τοίχος που είχε ανεγερθεί στο πλαίσιο κατασκευής του τύμβου. Πρόκειται για ένα αρχαιότερο μνημείο που εσκεμμένα θάφτηκε κάτω από τα φερτά υλικά. Είναι τμήμα αμυντικού έργου, και είναι πολύ πιθανόν να αποτελεί συνέχεια του ανατολικού περιβόλου της ακρόπολης στο οροπέδιο του Χατζηαπτούλλα, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 80 μ. προς νότο. Μέχρι στιγμής, η εσωτερική του όψη έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 20 μ. (Εικ. 9). Ορθώνεται σε ύψος πέραν των 2 μ. και συμπεριλαμβάνει μια λίθινη κλίμακα από την οποία σώζονται 13 βαθμίδες που οδηγούν στα κατεστραμμένα σήμερα επίπεδα τμήματα του τείχους (το εύρος τους φτάνει τα 4 μ.), όπου πρέπει να υπήρχε πύργος (Εικ. 10). Το τείχος στην περιοχή της κλίμακας παρουσιάζει πολλές και διαφορετικές φάσεις, επεμβάσεις ή επιδιορθώσεις: αλλού οι πλίνθοι σώζονται πάνω από πελεκητούς λίθους και αλλού πάνω από αργούς λίθους. Αντίθετα, το τμήμα νοτιώς της κλίμακας είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένο με αργούς λίθους και διατηρείται σε άψογη κατάσταση.

Πώς και πότε δημιουργήθηκε η εξωτερική επικλινή και βαθμιδωτή επιφάνεια του ανατολικού τείχους στη Λαόνα; Ήταν μέρος του αρχικού σχεδιασμού ή έγινε μετά από εσκεμμένη καταστροφή των υψηλότερων τμημάτων του τείχους (και του πύργου) ώστε να λειτουργήσει, εν τέλει, ως αναλημματικός τοίχος για την ανέγερση του τύμβου; Θα χρειαστούν πολλές ακόμη περίοδοι έρευνας για την ολοκλήρωση της ανασκαφής και την αποσαφήνιση της χρονολογικής αλληλουχίας των επεισοδίων. Όμως, ακόμη και σε αυτό το πρώιμο στάδιο της έρευνας μπορούμε να αναγνωρίσουμε δυο διακριτά επεισόδια: η ανέγερση του τύμβου είναι το νεότερο και τελευταίο ανθρωπογενές επεισόδιο που έλαβε χώρα στο έξαρμα της Λαόνας. Τα φερτά υλικά σκέπασαν ανάμεσα σε άλλα και το ανατολικό τείχος, η κατασκευή του οποίου αποτελεί ένα αρχαιότερο επεισόδιο.

Η ΛΑΟΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΤΥΜΒΟΥ

Είναι απαραίτητο να αναλογιστούμε τα δυο επεισόδια και να αναγνωρίσουμε ότι το νεότερο -η ανέγερση του τύμβου- προσέδωσε στη Λαόνα

μια άλλη ταυτότητα από αυτή που είχε η θέση στο αστικό τοπίο της πρωτεύουσας του βασιλείου της αρχαίας Πάφου. Αυτό που άρχισε να αποκτά εντυπωσιακή ορατότητα ως αποτέλεσμα της ανάλυσης των χωρικών δεδομένων και των ανασκαφών του προγράμματος *PULP* είναι ένα ενιαίο μνημειακό τοπίο, που συνιστά το πολιτειακό κέντρο της αρχαίας Πάφου από την Κυπρο-Αρχαϊκή εποχή έως και την κατάλυση του βασιλείου από τον Πτολεμαίο Α΄ Σωτήρα στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.²². Εκτείνεται ανατολικά του ιερού και, επίσης, ανατολικά της στενόμακρης κοιλάδας Λούρες (Εικ. 2), που στη 2η χιλιετία π.Χ. φαίνεται να ήταν η λεκάνη του πρώτου λιμανιού της αρχαίας Πάφου²³. Το ανακτορικό οικοδόμημα στην ανατολική άκρη της ακρόπολης του Χατζηαπτούλλα καταλαμβάνει τη θέση μιας προγενέστερης εγκατάστασης της Ύστερης Κυπριακής Χαλκοκρατίας²⁴, από όπου αντικρίζει τη Λαόνα, με την οποία, εξ όσων φαίνεται, συνδέεται με έναν ενιαίο αμυντικό περίβολο. Επιπλέον, οι πρόσφατες ανασκαφές του *PULP* στο οροπέδιο (2013-2015) έχουν αρχίσει να αποκαλύπτουν ένα άγνωστο μέχρι σήμερα βιοτεχνικό και αποθηκευτικό σύμπλεγμα, που χρονολογείται στην Ύστερη Κυπρο-Αρχαϊκή περίοδο. Αποτελεί την προς νότο συνέχεια των ανακτορικών εγκαταστάσεων του Χατζηαπτούλλα και εκτείνεται σε όλο το μήκος της βόρειας παρειάς της ακρόπολης (απέναντι από τη Λαόνα) (Εικ. 3). Όσο προσεκτικοί και συγκρατημένοι και αν οφείλουμε να είμαστε, δεν μπορεί να αμφισβητήσουμε ότι όλες αυτές οι μνημειακές επενδύσεις, με τις οποίες διαμορφώθηκε το ευρύτερο τοπίο στο οποίο ανήκει και το έξαρμα της Λαόνας, έγιναν από τις βασιλικές δυναστείες της Πάφου στον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. Πολύ πριν από την ανέγερση του τύμβου, οι θέσεις Λαόνα και Χατζηαπτούλλας ήταν το διοικητικό κέντρο του βασιλείου της Πάφου. Δεν θα ήταν αδόκιμο να φανταστούμε ότι σε αυτά τα κτιριακά συγκροτήματα έζησε η εντυπωσιακή προσωπικότητα του τελευταίου των Κινυράδων, του φέριστου Νικοκλή²⁵, βασιλιά της Πάφου και ιερέα της Άναςας, γιου του βασιλιά Τιμαρχού²⁶

22 Σατράκη 2012, 235-236.

23 Ιακωβου 2012, 64. Ιακωβου 2013, 286.

24 Georgiou υπό έκδοση.

25 Mitford 1961, 136-138.

26 Για τις επιγραφές, βλ. Michaelidou-Nicolaou 1976, 17-21. Masson 1983, αρ. 1, 6-7, 90-91. Σατράκη 2012,

και ιδρυτή της Νέας Πάφου²⁷, ο οποίος σύμφωνα με τον Διόδωρο (20.21.1-3) εξαναγκάστηκε από τον Πτολεμαίο σε αυτοκτονία μαζί με την οικογένειά του²⁸.

Η ΛΑΟΝΑ ΩΣ ΤΥΜΒΟΣ

Η θέση της Λαόνας φαίνεται να μεταμορφώνεται τον 3ο αιώνα π.Χ.²⁹, δηλαδή αμέσως μετά την κατάλυση των αυτόνομων πολιτειών της Κύπρου και τον αφανισμό των τοπικών βασιλικών δυναστειών από τους Πτολεμαίους³⁰. Μια αταύτιστη μέχρι στιγμής πολιτική δύναμη, η οποία είχε τη δυνατότητα να επιβάλει το επίπεδο οργάνωσης που απαιτεί η διαχείριση ενός μεγάλου ανθρώπινου δυναμικού, αποφάσισε και εκτέλεσε την κατασκευή του τύμβου.

Ο τύμβος της Λαόνας είναι αναμφίβολα ένα μνημειώδες έργο, και για το νησιωτικό περιβάλλον της Κύπρου μοναδικός, ιδιαίτερα ως προς το μέγεθος και την κατασκευή του. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στην Κύπρο είναι γνωστοί, μέχρι στιγμής, άλλοι δυο εντυπωσιακοί τύμβοι από τη Σαλαμίνα, οι οποίοι έχουν ερευνηθεί και δημοσιευθεί από τον Β. Καραγιώργη. Ο αρχαιότερος, με διάμετρο 60 μ. και ύψος 10 μ., ανήκει στην Κυπρο-Αρχαϊκή περίοδο και καλύπτει τον κτιστό Τάφο 3 στη βασιλική νεκρόπολη της Σαλαμίνας³¹. Ο νεότερος είναι ο Τύμβος 77 της Σαλαμίνας. Έχει διάμετρο 52 μ. και ύψος 10 μ., και χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Οι διαστάσεις (100 X 60 X 10 μ.) του τύμβου της Λαόνας τον καθιστούν σημαντικά μεγαλύτερο των τύμβων της Σαλαμίνας. Διαφέρει, επίσης, και ως προς την κατασκευή του: ούτε ομόκεντροι, ούτε ακτινωτοί τοίχοι χρειάστηκε να κτιστούν για να συγκρατήσουν

τα οριζόντια στρώματα της μάργας³². Είναι ακόμη πολύ νωρίς να μιλήσουμε για το πολιτικό μήνυμα του τύμβου της Λαόνας, αλλά και αδόκιμο να προσεγγίζουμε αυτά τα σπάνια -παρά τις απόψεις περί του αντιθέτου³³- για το κυπριακό ταφικό περιβάλλον μνημεία ως να ήταν μέλη της ίδιας πολιτισμικής και πολιτειακής παράδοσης από την εποχή της Κυπριακής Χαλκοκρατίας ως και τους Ελληνιστικούς χρόνους. Έστω και αν ο Τάφος 3 και ο Τύμβος 77 σηματοδοτούν το ίδιο ταφικό τοπίο, της Σαλαμίνας, το πολιτικό μήνυμα ενός (μοναδικού) Κυπρο-Αρχαϊκού τύμβου της εποχής της εδραίωσης των αυτόνομων κυπριακών βασιλείων εκπορεύεται από την τοπική δυναστεία και αφορά πρωτίστως στο κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον της Σαλαμίνας. Ο, εξίσου μοναδικός, Τύμβος 77, που χρονολογείται στο πέρασμα από την ύστερη Κυπρο-Κλασική στην Ελληνιστική περίοδο, είχε αναγερθεί πάνω από μια πλινθόκτιστη εξέδρα, στην οποία εντοπίστηκαν υπολείμματα από την καύση πλήθων πορτρέτων και πλούσιων ταφικών κτερισμάτων³⁴. Αν και ο Β. Καραγιώργης ερμήνευσε τον τύμβο ως κενοτάφιο του Νικοκρέοντα, του τελευταίου βασιλιά της Σαλαμίνας, πρόσφατα ο Κ. Μπουραζέλης απέδωσε με πειστικότητα την ανέγερσή του στον Δημήτριο Πολιορκητή, ο οποίος είχε την έδρα του στη Σαλαμίνα το διάστημα 301-294 π.Χ.³⁵. Ο Κ. Μπουραζέλης υποστήριξε ότι ο τύμβος είναι το μνημείο που ο Δημήτριος αφιέρωσε στη μνήμη του πατέρα του Αντίγονου, ο οποίος είχε σκοτωθεί το 301 π.Χ. στη μάχη της Ιψού στη Φρυγία³⁶. Ο Τύμβος 77, που κατασκευάστηκε

396-400 αρ. 11-19.

27 Młynarczyk 1990, 98. Ιακώβου 2013, 287-288.

28 Μπουραζέλης 2013, 297.

29 Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η συνέχιση των ερευνών και της μελέτης των κεραμολογικών δεδομένων μπορούν ακόμη είτε να αναιρέσουν είτε να προσδιορίσουν με ασφάλεια αυτήν την κατά προσέγγιση προκαταρκτική χρονολόγηση.

30 Για τα επεισόδια που σχετίζονται με την κατάλυση των κυπριακών βασιλείων και τη μεταμόρφωση του πολιτειακού και λατρευτικού τοπίου της Κύπρου, βλ. Papantoniou 2013.

31 Karageorghis 1967, 25. Karageorghis 1969, 67-72 Εικ. 23.

32 Carstens 2016, 44: *Complex tumuli built above or constructed with both concentric and radiating retaining walls covered at least two of the so-called royal tombs at Salamis in the Famagusta Bay of eastern Cyprus: Tomb 3 ... and ... Tomb 77.*

33 Η πρόσφατη εργασία της Α. Carstens (2016) αναφορικά με τον τύμβο ως μνημείο κύρους και πολιτικής επικοινωνίας στην Κύπρο είναι σημαντική αλλά χρήζει χρονολογικής και χωρικής ανάλυσης -δεδομένου και του στοιχείου της εντοπιότητας (regionalism) που χαρακτηρίζει τον κυπριακό πολιτισμό- καθώς και τυπολογικής εξειδίκευσης, ιδιαίτερα σε σχέση με το μέγεθος, τον τρόπο κατασκευής και το είδος του ταφικού μνημείου το οποίο καλύπτει ένας τύμβος σε κάθε τεκμηριωμένη περίπτωση.

34 Karageorghis 1973-1974, 128-202 Εικ. CXXXVII.

35 Μπουραζέλης 2013.

36 Μπουραζέλης 2013, 300.

στην περίοδο που η Κύπρος είχε μετατραπεί σε πεδίο σύγκρουσης των Διαδόχων, αποτελεί υλική έκφραση μιας άκρως κρίσιμης και εμπόλεμης εποχής που θα ανατρέψει και θα επαναπροσδιορίσει τις γεωπολιτικές συντεταγμένες του αρχαίου κόσμου. Το πολιτικό του μήνυμα ξεπερνά τα νησιωτικά σύνορα της Κύπρου και απευθύνεται σε ένα ευρύτερο Μεσογειακό 'ακροατήριο'. Ο τύμβος της Λαόνας διατηρεί ακόμη καλά φυλαγμένο το μυστικό του. Σίγουρα, όμως, δεν έχει ανεγερθεί πάνω από κτιστό τάφο της Κυπρο-Αρχαϊκής περιόδου, και μέχρι στιγμής δεν γνωρίζουμε αν κρύβει μια ταφή, ένα κενοτάφιο ή κάτι άλλο. Δεν γνωρίζουμε ούτε από ποιον, ούτε για ποιον κατασκευάστηκε ο τύμβος, όμως, η ανέγερσή του μετατρέπει τη Λαόνα σε σημείο αναφοράς μιας νέας κατάστασης πραγμάτων. Η επιλογή του εξάρματος της Λαόνας, αντί άλλου σημείου, υποδηλώνει ότι σε αυτή τη θέση βρισκόταν ένα αναγνωρίσιμο σύμβολο. Ο τύμβος αποσκοπούσε στη διαιώνιση της μνήμης αυτού του συμβόλου. Όλοι εκείνοι οι άνθρωποι, προφανώς ντόπιοι, που κλήθηκαν να εξορύξουν και να μεταφέρουν τόνους μάρμας από το υπέδαφος της περιοχής, σίγουρα δεν θα ξέχασαν ποτέ αυτό το σύμβολο που θάφτηκε μέσα σε ένα μνημείο ξένο για τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και τα ταφικά έθιμα της Κύπρου και ιδιαίτερα της Πάφου. Η μνήμη αυτού του συμβόλου εξακολουθεί να υπάρχει μέσα στο μνημείο. Θα την αναγνωρίσουμε;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαπίου, Α. 2013. *Ανάπτυξη μεθοδολογίας για τον εντοπισμό υπεδάφινων καταλοίπων με την αξιοποίηση τηλεπισκοπικών δεδομένων*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Αγαπίου Α., Ιακωβου, Μ. και Sarris, Α. 2013. 'A Spatial Analysis of the Bronze Age Sites of the Region of Paphos in Southwest Cyprus with the Use of Geographical Information Systems', στο F. Contreras, M. Farjas και F. J. Melero (επιμ.), *Fusion of Cultures, Proceedings of the 38th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Granada, Spain, April 2010*, Oxford, 177-183 [BAR IS 2494].

Carstens, A. M. 2016. 'Tumuli as Power Political Statements. On Tumuli in Cyprus in an East Mediterranean and Anatolian Context', στο O.

Henry και U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Berlin - Boston, 43-53 [Topoi 27].

Georgiou, A. υπό έκδοση. 'Tracing the Foundation Horizon of Palaepaphos. New Research on the Early History of the Paphos Region', στο S. W. Manning, K. Kearns, και J. F. Leon (επιμ.), *New Directions in Cypriot Archaeology*.

Hogarth, D. G., James, M. R., Elsey Smith, R. και Gardner, E. A. 1888. 'Excavations in Cyprus, 1887-88. Paphos, Leontari, Amargetti', *JHS* 9, 147-271.

Iacovou, M. 2008. 'The Palaepaphos Urban Landscape Project: Theoretical Background and Preliminary Report 2006-2007', *RDAC*, 263-289.

Iacovou, M. 2012. 'From Regional Gateway to Cypriot Kingdom: Copper Deposits and Copper Routes in the Chora of Paphos', στο V. Kassianidou και G. Papasavvas (επιμ.), *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC. A Conference in Honour of James D. Muhly, Nicosia 10th-11th October 2009*, Oxford - Oakville, 58-69.

Iacovou, M. 2013. 'Paphos before Palaepaphos. New Approaches to the History of the Paphian Kingdom', στο Michaelides (επιμ.) 2013, 275-291.

Iacovou, M. 2014. 'Political Economies and Landscape Transformations. The Case of Ancient Paphos', στο J. M. Webb (επιμ.), *Structure, Measurement and Meaning: Insights into the Prehistory of Cyprus. Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel*, Uppsala, 161-174 [SIMA 143].

Karageorghis, V. 1967. *Excavations in the Necropolis of Salamis I*, Nicosia.

Karageorghis, V. 1969. *Salamis in Cyprus: Homeric, Hellenistic and Roman*, London.

Karageorghis, V. 1973-1974. *Excavations in the Necropolis of Salamis III*, Nicosia.

Karageorghis, V. και Iacovou, M. 1982. 'Cypro-Geometric Material from Palaepaphos', *RDAC*, 123-137.

Maier, F.-G. 2007. *Οδηγός Παλαιπάφου (Κούκλια), μτφρ. Ι. Σκουνάκη*, Nicosia.

Masson, O. 1983. *Les inscriptions chypriotes syllabiques. Recueil critique et commenté* (2η έκδοση), Paris.

- Masson, O. και Mitford, T. B. 1986. *Alt-Paphos IV. Les inscriptions syllabiques de Kouklia-Paphos*, Konstanz.
- Megaw, P. 1953. *Annual Report of the Director of Antiquities for the Year 1952*, Nicosia, 13.
- Michaelides, D. (επιμ.) 2013. *Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus. Papers in Honour of Ino Nicolaou*, Uppsala [SIMA pocket-book 179].
- Michaelidou-Nicolaou, I. 1976. 'Literary, Epigraphic and Numismatic Evidence on Nikokles, King of Paphos', *Κυπσπουδ* 40, 15-28.
- Mitford, T. B. 1961. 'Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus', *AJA* 65, 93-151.
- Młynarczyk, J. 1990. *Nea Paphos in the Hellenistic Period*, *Nea Paphos* III, Varsovie.
- Μπουραζέλης, Κ. 2013. 'Το πρόβλημα του βασιλικού κενотаφίου της Σαλαμίνας: μια νέα πρόταση', στο Michaelides (επιμ.) 2013, 293-306.
- Näf, B. 2013. *Alt-Paphos VIII. Testimonia Alt-Paphos*, Fürstenberg.
- Papantoniou, G. 2013. 'Cypriot Autonomous Polities at the Crossroads of Empire: The Imprint of a Transformed Islandscape in the Classical and Hellenistic Periods', *BASOR* 370, 169-205.
- Sarris, A., Stamatis, G., Papadopoulos, N., Kokkinou, E., Topouzi, S., Kokkinaki, E., Moissi, E., Iacovou, M., Kassianidou, V., Papasavvas, G., Papantoniou, G., Dikomitou, M. και Stylianides, St. 2006. 'Palaepaphos, Cyprus: the Contribution of Geographical Information Systems and Geophysical Prospection in the Study of the Archaeological Topography and Settlement Patterns', στο A. Figueiredo και G. Velho (επιμ.), *Proceedings of the XXXIII International Conference Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology: "The World in Your Eyes"*, Tomar Portugal, 199-204.
- Σατράκη, Α. 2012. *Κύπριοι Βασιλείς από τον Κόσμοσο μέχρι τον Νικοκρέοντα*, Αθήνα.
- Zomeni, Z. 2012. *Quaternary Marine Terraces on Cyprus: Constraints on Uplift and Pedogenesis, and the Geoarchaeology of Palaipafos*, δημοσίευτη διδ. διατριβή, University of Oregon.

ABOUT THE CONTRIBUTORS

Eleni Aloupi-Siotis, PhD
THETIS Authentics LTD
4 Diagoras str, GR11636 Athens
aloupie@thetis.gr

Marie-Françoise Billot
IRAA-Institut de Recherche sur l'Architecture Antique
USR 3155 CNRS-AMU-Universités de Lyon 2 et des
Pays de l'Adour (Pau)
marie-francoise.billot@wanadoo.fr

Leonidas C. Bournias
Hellenic Ministry of Culture and Sports
Ephorate of Antiquities of Athens
lmpournias@culture.gr

Giorgos Bourogiannis
The A.G. Leventis Postdoctoral Research Fellow
Medelhavsmuseet, Stockholm
Giorgos.Bourogiannis@varldskulturmuseerna.se

Xenia Charalambidou
Research Associate, Fitch Laboratory
British School at Athens
xenia.charalambidou@gmail.com

Matteo D'Acunto
Department of Asia, Africa and Mediterranean
University of Napoli "L'Orientale"
mdacunto@unior.it

Bruno d'Agostino
Professor Emeritus
Via Luigi Rizzo 36
00136 Roma
dagostbr@gmail.com

Anastasia Gadolou
Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities
Hellenic Ministry of Culture and Sports
a.gadolou@gmail.com
agadolou@culture.gr

Anna Georgiadou
Post-doctoral researcher
University Lyon 2-HiSOMA, Gerda Henkel Stiftung
annageorgiadou@gmail.com

Emanuele Greco
Director Emeritus
Italian Archaeological School of Athens
ea.greco@tiscali.it

Antoine Hermary
Aix Marseille Univ, CNRS, Minist. Culture & Com, CCJ,
Aix en Provence, France
ahermary@mmsch.univ-aix.fr

Sandrine Huber
Université de Lorraine, EA 1132 Hiscant-MA
sandrine.huber@univ-lorraine.fr

Maria Iacovou
Archaeological Research Unit
University of Cyprus, Nicosia
mariai@ucy.ac.cy

Christina Ioannou
CNRS UMR 8167, Mondes sémitiques
ioannuchristina@gmail.com

Vassos Karageorghis
Former Director of Antiquities, Cyprus
vassoskarageorghis@cytanet.com.cy

Pavlos Karvonis
Research Center for Antiquity
Academy of Athens
pavlos.karvonis@yahoo.gr

Charalampos Kritzas
Director Emeritus,
Hellenic Ministry of Culture and Sports
xkritzat@otenet.gr

Anna Lekka
Directorate of the Management of the National Archive
of Monuments, Documentation and Protection of
Cultural Goods
Hellenic Ministry of Culture and Sports
alekka@culture.gr

Irene S. Lemos
Merton College, Oxford University
irene.lemos@classics.ox.ac.uk

Maria Costanza Lentini
Polo Regionale di Catania
Via V. Emanuele 266
95124 Catania
mcostanzalentini@gmail.com

Anastasia Leriou
University of Athens
The Archaeological Society at Athens
nleriou@yahoo.gr

Marisa Marthari
Director Emerita
Hellenic Ministry of Culture and Sports
mmarthari@gmail.com

Hartmut Matthäus
Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg
Institut für Klassische Archäologie
Hartmut.matthaeus@fau.de

Natacha Massar

Department of Antiquities, Royal Museums of Arts and History
Parc du Cinquantenaire, Brussels
n.massar@kmg-mrah.be

Alexandros Mazarakis Ainian

Department of History, Archaeology and Social Anthropology (IACA)
University of Thessaly
amazarakisainian@yahoo.com

Manolis Mikrakis

School of Architecture
National Technical University of Athens
emikrakis@arch.ntua.gr

Catherine Morgan

All Souls College, University of Oxford
catherine.morgan@all-souls.ox.ac.uk

Cornelius Neeft

Professor Emeritus, University of Amsterdam
C.W.Neeft@uva.nl

Lydia Palaiokrassa-Kopitsa

Professor Emerita, Department of History and Archaeology
University of Athens
lpalaiokr@arch.uoa.gr

John K. Papadopoulos

Department of Classics, Cotsen Institute of Archaeology
University of California, Los Angeles
JKP@humnet.ucla.edu

Giorgos Papasavvas

Archaeological Research Unit
Department of History and Archaeology
University of Cyprus, Nicosia
georgep@ucy.ac.cy

Jacques Y. Perreault

Director, Department of History
University of Montreal
jacques.y.perreault@umontreal.ca

Oliver Pilz

Institut für Altertumswissenschaften
Arbeitsbereich Klassische Archäologie
Johannes Gutenberg-Universität, Mainz
opilz@uni-mainz.de

Maria Pipili

Director Emerita
Research Center for Antiquity
Academy of Athens
mpipil1@otenet.gr

Nagia Polychronakou-Sgouritsa

Professor Emerita
Department of History and Archaeology
University of Athens
nsgourit@arch.uoa.gr

Karl Reber

Director, Ecole suisse d'archéologie en Grèce
Université de Lausanne (IASA)
Karl.Reber@unil.ch

Evagelia Simantoni-Bournia

Professor Emerita
Department of History and Archaeology
University of Athens
esiman@arch.uoa.gr

Petros Themelis

Professor Emeritus
University of Crete
pthemelis@hotmail.com

Michalis Tiverios

Member of the Academy of Athens
Professor Emeritus
Aristotle University of Thessaloniki
tiv@hist.auth.gr

Panos Valavanis

Department of History and Archaeology
University of Athens
pval@arch.uoa.gr

Andreas G. Vlachopoulos

Department of History and Archaeology
University of Ioannina,
agvlach@cc.uoi.gr

Vicky Vlachou

Chargée de Recherches, F.R.S.-FNRS
Université libre de Bruxelles (ULB - CReA-Patrimoine)
vvlachou@ulb.ac.be

Dyfri Williams

Université libre de Bruxelles (ULB - CReA-Patrimoine)
dyfri@hotmail.com

Photini Zaphiropoulou

Director Emerita
Hellenic Ministry of Culture and Sports